नं० ६८६-५

नं० ९८६ ५
वैयाकरणभूषणसारटीका
लघुदर्पणः
६२ पत्राणि
आकारः- अपूर्णः
कर्ता- हरिवल्लभः

श्रुते उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः
परस्तादित्यादिश्रुत्या च सगुणनिर्गुणज्ञानविषयत्वोक्तेः परमेश्वरस्यैव मतिर्या सनादिति भावः ननु सोपाधि
कस्य तस्य जीवसाम्यात् कथमुपास्यत्वमत आह स्फीतरूपमिति नित्याद्वितीयस्वप्रकाशज्ञानस्वरूपमित्य
र्थः तर्हि जगदुपादानत्वमपि तस्य कथं नामाम्नायवाक्यानां का गतिरत आह यत इति यस्मिन्नज्ञानघने
नारायणो रुद्रं सर्वं भूतभौतिकरूपं जगद्विवर्तते प्रतिभासत इत्यर्थः स्वरूपापरित्यागेनान्यरूपेणाभासमा
नत्वं विवर्तः रज्जौ भाति भासकसर्पवदुपादानत्वं तत्र जगदुपादानता मायानिर्वाच्यत्रिगुणाविद्यानिवं
धनेति नामादापैव श्रुतिवाक्यानामुपपन्नेत स्यानित्याद्युपमत्तमिति यत्नानि एवायेत्यमपुनस्वरूपनित्य
स्वप्रकाशानन्दरूपस्तत्यता वक्ष्ये दकधर्मावगम इति भावः अन्ये तु गौरीरमणं शिवं स्वांशं शेषं स्वरूपेण रूपय
ति शोभयतीति युक्तत्वात् नारायणस्यैव स्तनिकर्मेनाम नियाद्यते उत्तरश्लोके पि शेषं सेकर्षणं स्वयंश्वकला
पादेनेन भूषयतीति युक्तत्वात् तस्यैव प्रार्थनाविषयत्वमपि अत एवमवाच्छितरणे नरमिति विशेषणं स्यापपति।
रिति व्याचक्षते ॥१॥ रुद्राणीशो बोकाशेषार्थमाहिस्मुहृषिपनारायणामि त्र शिवमशेषफलं दातृत्वादिविशेष
णवैशिष्ट्येन सेवाय प्रार्थयते अशोषेति ॥ समस्तप्रहंस्तु देशपं संवृधिदानकर्तारमित्यर्थः तेन सूचितं परमपुरु
षार्थोपवर्गदायित्वमाविष्करोति ॥ भवाब्धीति भवः संसारः स एवाब्धिः सागरस्तस्य तरणे लेशेनेन तत्रतमिं नावमित्यर्थः
भवस्याज्ञानमूलकत्वेन तदुच्छेदकतत्त्वज्ञानस्य तदर्थप्रदायीत्वादिति भावः ॥ तथा च स्मृतिः मत्वसाता व वाग्गोतिश

ल.भ.
टी.
२
2

ध्वंतेपरमव्ययं मामेवयेप्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इति चेति ॥ शोकशेषेति ज्ञा घञ्ज्ञापक भावसंबंधार्थक षष्ठ्यंतस्याशे
षार्थे शब्देन समासस्तत्राभार्थं तन्मात्म्याश्रयार्थः मामित्यत्र प्रबुद्धे ते तत्त्रिप्रमात्मक ज्ञानमेव शेषभूषणमिति त्वज्ञा
शेषाख्य ज्ञानदानसामर्थ्यं सूच्यते २ अत्रेवाग्देवीस्वरूपवद्धने इत्यादि श्लोक वैशिष्ट्यमहिमोवेपाकरणम्भूषणा
भिधेयं पतत्ते स्वस्योचितत्वात् अस्मिंस्तु श्रीमद्भूषणसारेण भूषये शेषभूषणमिति चरमश्लोके तन्भूष
णसारत्वेन व्यवहृतेनतद्वयोगास्समवाद्यत्र एव एवं नत्वभाणाप्रपादात्रमित्यादि द्वितीयपि । हु हि मि
त्येनेनगणेशस्य पुंभाववाग्देवतामिति सरस्वत्या अप्रणामस्यहत्तत्वादेवेति बोध्यं इदानीं व्याकरण
प्रवर्तकस्यन्यादिनत्वात्मक मेतत्समाचरन्तं ताबन्यहृत्तयेन वेधप्रधानेविषयं दर्शयति पाणिन्यादी
न् शाणि माहृयस्तु पाणिनि कात्यायनपतंजलिनामानः सूत्रवार्तिकभाष्यकारास्तेच मनयो मननशील
स्तानित्यर्थः रत्नोजीतिरंगोजिभट्टोभिधासंज्ञायस्यतेपितरं तातमित्यर्थः प्रणम्येत्यनुषज्यते एव
मग्रेपि नहिशेषणां पुंभाववाग्देवतामिति तेन च नमस्कार्यत्वनायोपि न त्वस्यैव यथासत्वेपि तत्त्वतावृके
ह्रकधर्मवत्त्वमवप्रयते पुंस्त्वाभाव अकारः पुंभावः सोस्यास्तीति मत्वर्थीयाच् विसाधुः ॥ नसरस्वत्यार्थक
वाग्देवतापदेनकर्मधारयः तथाचाविस्तृतपुंविग्रहां सरस्वतीमित्यर्थः द्वैतेत्यादि द्वितापदेनद्वित्वसह
चरितेमेदोलक्ष्यते अप्यहंभावमकाराभावमितोवगतो धर्मीहीनत्त्वनस्तस्यदमित्यणि द्वैतं भेदज्ञाने
स्थायात्मकंवा ननदेवध्वांतेनमलत्वा तत्रात्कत्वा तन्निवारणातङुच्छेदस्तत्रांतिबोधो वा एकं सत्यय

लोकार्थे यस्मात्तस्मादित्यर्थः तेन देवतांतरात्मरस्यान्याः प्रतिपादिते प्रकर्षेण तात्तात्स्येन भानस्यापि नरपिपिता
महादि भ्रमस्तत्र वगतोस्तुत्वतावच्छेदकधर्मलाभ सिद्ध इति ध्वन्यते हुंदिमिति गणपतिमित्यर्थः गौ
तमेत्यादि जैमिन्यंतहेद्वादिदृमर्थेच्छुः सिद्धांतानिति भाष्यकृन्निर्णीतार्थाः सिद्धांतास्तानित्यर्थः उ
पनिषदिति साधकप्रमाणोपन्यासन्तूपाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः प्रकटयइति प्रकाशयइत्यर्थः तेषामि
तितच्छब्देन गौतमादिवचनव्याख्यानपरामर्शः तूपयइति बाधकप्रमाणोपन्यासन्तूपाभिर्युक्तिभिरेवे
तिशेषः तथा चात्र भाष्यकृद्विर्णीतार्थो विषयो दर्शितेनैव तन्निश्चयः प्रयोजनं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभा
वः संबंधो जिज्ञासुरधिकारीति त्रयोन्येप्यनुबंधा दर्शिता प्रायाइति भावः ननु कथं निश्चितार्थानां सिद्धांत
स्य विषयत्वं संदिग्धस्यैव तत्त्वादिति चेदित्थं निश्चितस्यार्थस्य विश्वस्य प्रमाणे संदेहाहितत्वविषयसंदेहस
संभवात्तम्भवतिहि निश्चितेपि भूतले घटे तद्विश्वस्य प्रामाण्ये संदेहे नभूतले घटवत्त्वेवेति संदेहः प्रकृते
पच पाश्चात्यार्थकत्वेति डुंभाष्यकारादिभिर्निर्णीतं तथापि माध्वाद्याधिकरणमीमांसाभाष्यकारैस्तद
भावनार्थकत्वसाधनात्तद्वाध्यार्यान्यः संदिग्धेति डुमाश्रुत्यर्थकत्वनिर्णयः प्रमानवेतितत्स्मिन्नसति
तद्वादितन्निर उ श्रुत्यर्थकानवेति विषयपसंदेह इति संभवति सिद्धांतस्यापि विषयत्वमिति ग्रंथादा
वनुष्ठितमंगलस्यतन्निर्वधनस्य चमयोजनकमेणाहपूर्वयति मारिप्सितेन्यादिनाविकीर्षितग्रंथप्रतिबंधकत्वे

श्रीः

ल॰ दे॰ २ नसंभावितानोऽइष्टिकादीनामपशुभोमसत्त्वादित्यर्थः तेन च मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं न तु समाप्तिरिति व्यञ्ज
तेनयोः कार्यकारणभावग्रहेनानन्यथानुसंधेयेति फणिस्मरतोति फप्रकृते दोषः भाष्यवार्त्तत्वाद्गु
रुदेशात्वाद्भ्रमरणस्य मंगलत्वे वितिभावः शिष्टेति शिष्टैश्चिकीर्षितग्रन्थादौ मंगलमनुष्ठेयमिति
3 शिष्टानस्यादित्यर्थः चिकीर्षितमितिकर्तुमिष्टमित्यर्थः प्रतिजानीतइतिप्रतिज्ञाफलं तु शिष्याणां विष
योनेश्चितसंचरणनिवृत्तिरितिबोध्यं मूलेभाष्यफणिभाषितत्वविशेषणेनापाठानां भाष्यान्तराद् एवम
णीतत्वेन महाभाष्यस्योत्कर्षो व्यज्यते तेन तस्य योजने चतन्त्रतिपादितेर्थे ऽप्रामाण्यशंकानिरासः शंकानि
रासः ॥ भाष्यस्यापि नित्यत्वाव्याख्याभगवतामस्मद्गुरुभिरिष्टः कौस्तुभाख्यो मयाकृत इत्यत्र व्याख्यामि
त्यामूनाऽत्रायाख्यक्षेत्रकौस्तुभोद्धरणकर्तृत्वेन स्वस्याप्रितत्वाम्यप्रतिपाद्यते प्रयोजनं तु पूर्ववदेव।
उद्धरणकर्तृकोत्साहः पामासारे ग्रस्ताभिरिति भट्टोजिदीक्षितैरित्यर्थः ॥ प्राचकृतिवाक्यशेषइत्यर्थः।
तेन पञ्चाध्यायाकादितार्थवाचकयदायपादानन्तराध्याहारएदितोकोत्साहरणीयेति व्यज्यते ॥ अन्यथे
तिउक्तेदितितत्त्वानिरास इत्यर्थः ॥ आधुनिकेति। कौस्तुभस्य दानीं तनकोविदोत्साहितार्थकत्वज्ञानेन कौस्तु
भमूलकस्यास्याप्युक्तेर्दितिनत्वमकारकनिष्ठप्रविषयत्वप्रसंगेइत्यर्थः अवतादेप्रतापते रिति।
उपन्त्रणीयतापत्तेरित्यर्थः ॥ सर्वव्यवहारमूलत्सुमिरूतार्थं च यन्नयवाकाद्यदक निखिलपदार्था

नोनिरूपयिष्यमाणत्वेपि सर्वं हि वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत इत्यभियुक्तोक्तेः क्रियायाः प्राधान्यान्न भवेन
चाभ्यर्हितत्वात्तदुक्तं तथा तयोरप्यभ्यर्हितत्वेनातोऽत इदर्थे निरूपणमित्याशयेनाह मूले फलव्यापारयोरिति फ
ले व्यापारे चान्वर्थः असति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिवचनत्व
नियमानुपपत्तेः इति वक्तुं वचनांतरे तदर्थे निरूपणमित्याशयेनाह मूले फलव्यापारयोरिति फले व्यापारे चान्वर्थः
असति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाचकपदयोः समानविभक्तिवचनत्वनियमानुपपत्तेरिति वक्तुं व
चनांतरस्यान्वयानुपपत्तिमाशंक्याह तारस्म्यज इति वचनेति स्मृत इत्यस्य वाचकत्वेनेत्यादिः नियामकानां वाच
कत्वेन यथोक्तरूपेणैव कार्यान्वयोगव्यवच्छेदादीनामिवैकधातूपस्थितयोरपि फलव्यापारयोर्विशेष्य
विशेषणभावेनान्वयोपपत्तिर्वैचित्र्यादिति भावः नव फलत्वेन जन्यत्वमतिप्रसक्तत्वात् वारयत्यर्थेफ
लेसंयोगेव फलव्यापाराभावेः व्यासेध्व नापीष्टत्वं व्यापारेतिप्रसंगात् फलत्वेपेक्षसाधनत्वेन तस्यापी
ष्टत्वात् एव नप्रसक्तं तथा तज्जन्योपस्थितिविषयत्वमपि तत्रत्याह विक्लित्त्यादीति । तंडुलारम्भकसंयोग
नाशकोविभागोविक्लित्तिः तथा च प्रकृते धात्वर्थजन्यत्वे सति प्रकृतधातुजन्योपस्थितिविषयत्वं प्रकृतधा
त्वर्थत्वं वा फलत्वं गच्छत्यर्थव्यापारजन्यविभागेतिप्रसंगनिरासाय विशेष्यं तस्यापि यत्किंचिद्धात्वर्थत्वा
दिति प्रसंगतादवस्थ्यमतः प्रकृतेति तज्ज्ञानपरं व्यापारेतिप्रसंगवारणाय सत्यंतं तेन तत्रापि प्रकृतपदव्या

न॰ ट॰
६

वृत्तिः सर्ववहत्प्राजनकत्वं चैवैतानिकं नातोव्यापत्यादिफलेतिव्याप्तेः यजनपर्यवसानमुपफलस्य भाव्यनाभाव्य
निर्वर्त्तकतयाभावनाकरणत्वेपि भावनाजन्यत्वमनुक्तमेव यच्च त्यादिशाब्दनानुतस्मान्नतदुपयोगोवेतनैव
तूपयोगात्तेनोबोधस्यानुभवतीत्युक्तत्वात् । सर्वेजन्यत्वलक्षणंतु सकर्मकत्वादिव्यवहारोपयोगीति भावः ननु
व्यापारोनफलजनकः क्रियायाश्चात्मान्नयत्वात् क्रियायाएवतत्त्वात् नापितज्जन्यत्वेमतितज्जन्यजनकः सं
अविश्रयणाद्दर्शनायां पचतीतिप्रयोगानुपपत्तेः नस्यात्तेमाग्निसंयोगेनान्यथासिद्धत्वयाविक्लित्त्यज
नकत्वादत आह व्यापारत्वेत्विति भावनाभिधेति भावनापदाभिधेयेत्यर्थः उक्तं च क्रियापदार्थत्वेति
तथा च भावना पर्यायक्रियापदार्थोव्यापार इत्यर्थः तल्लक्षणमाह साध्यत्वेनेति विशेषणान्तर्भा
वेन विधिरिति वत् तथा च पदान्तरसमभिव्याहारापयोज्यसाध्यत्वप्रकारकाभिधानविषयत्वमर्थः
तादृशसाध्यत्वप्रकारकमतीतिविषयत्वं लक्षणमिति यावत् चैत्रः करोतीत्यादौ कृत्समभिव्याहारे
हाहीनामपि साध्यत्वप्रकारकमतीतिविषयत्वाद्वतिप्रसङ्गाभावायामयोज्यान्तमतीतिविशेषणं । तदस
मभिव्याहारे तेषां नत्वेनामत्ययात् अधिश्रयणाच यः अपर्णान्तक्रियाकलापस्यपदान्तरं विनापि सा
ध्यत्वेनमतीयमानत्वात्तदुच च क्लिन्नस्यधानववाच्यत्वोपपत्तिरिति भावः उक्तार्थे स्वात्मोदितन्तवर्णकामप
नुदति उक्तं चेति यावदिति धातुजन्याप्रस्थितिविषयत्वेनाभिमतत्वं विवक्षितमर्थः सिद्धं अपादीदित्यादा

६

वर्तीनमित्यर्थः अस्तिहेतुवर्त्तमानेनाहृ प्रागभावप्रतियोगि च पचति पर्यन्तीत्यादौ साध्यत्वेन वर्त्तमा
नस्वरूपेण प्रकारेण अभिधीयते अभिधानविषय इत्यर्थः अभिधानस्य स्वविषयकत्वं त्वोपचारिकं बो
ध्य इति विधिवर्त्तमान इति पाठः नहि प्रत्यर्थं यागमप्याह आश्रितो वर्पचानां क्रमो येन तादृशो यः समू
हस्तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः पञ्चचनक्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्र नहि रिवाहरणी पापोवीपयरिपोवे
तिभावः अनुपपत्तिमानत्वेन प्रदर्शयति पचति पाक इत्यादिना धात्वर्थो वर्तमानमेति विक्लित्त्यनुकूलव्या
पारस्यानुकूलव्यापारस्यारोभ्यत्रापि तील्यमतीयमानत्वपीत्यर्थः । पर्यवसितार्थमाह तथा
चेति अयंभावः यद्धर्मवत्ताज्ञानात्क्रियानराकाङ्क्षोदयस्तादृशज्ञानेनप्रकारितपावच्छेदकं पत्तान्तिसिद्धत्वं
साध्यत्वं साध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यानन्तमतिबंधकत्वेनप्रकारणाभावसिद्धत्वज्ञानाभावेऽहव नतदनुत्पादात्
क्रमेनमेवानुरूपविहरिदित्यादौ न चेत्यादेनत इत्यादिनात्त रूपचत्तेति ङ. तार्थस्याविकल्पे हिरगा ।
चार्थस्याविकल्पे क्रियामात्रविशेषणत्वनिवंधनः क्रियाप्राधान्यव्यवहारो न तदर्थस्य साध्यत्वनिवंधन
इतिभावः वस्तुतस्तकारकाकाङ्क्षापकतावच्छेदकधर्मं वत्त्वमेवसाध्यत्वं साध्यत्वं पावगामेत साधा
धनाकांक्षाजनकत्वावच्छेदभाव दित्यायन्यत्र विस्तरः एतदेवेति निरुक्तरूपासत्वमूतत्वमेवेत्यर्थः ति
ङ्पदे रितिः आख्यातपदैरित्यर्थः आख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तिङ्. जएवाख्यातपदष्णाम्नावधारणा

ल॰ द॰ ५ न भावश्चेति वावधारणे ॥ अस्तत्वावस्यायन्मात्रभावएवेतिः नार्थ इति हरिकारिकार्थः तेन हूहंतेन द्व्मिदाने
पिनत्वतिः अपि चेति साधनत्वेनप्रतीयमानो व्यापार एवेत्यर्थः वाच्य इति पचत्यादिशब्द उत्यर्थः अनुभ
5 वसिद्धत्वादिति अतएव व्यञ्जनेन वह्निमज्जत्व नदृशायां फूत्कार एव गृहीतशक्तिकस्य पचतीतिप्र
योगो नेति भावः ॥ शंकते न चेति नानाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्वस्य नाना
र्थत्वस्य पच्याद्दो सत्वादिति भावः ॥ समाधत्ते बुद्धिविशेषस्येति स्वनिरूपितविषयतावच्छेदकत्वसं
बंधेनेति शेषः ॥ बुद्धो विशेषश्च नानात्वरूपार्थविषयकत्वरूपस्समूहालंबनत्वमेवेति बोध्यं सत्वादि
ति अयं भावः । तत्रादित अधःसंतापादिधर्मेताचेत्रात्वरोधस्य सर्वसिद्धस्य चैत्रत्वादिधर्मावच्छिन्नशक्तिग्रहवि
नानुपपद्यमानस्यापपत्तेर्बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं नाय उद्देश्यात्न चैत्रत्वादीनामनुगमयाप्त तद्व
च्छिन्नचैत्रादिषु तदादीनां शक्तिनिर्द्धारितानान्यत्र उपलक्षणात्वं च तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिग्र
हाविषयत्वे सति शक्तिग्रहविषयत्वमतएव शाब्दबोधे नतेनधर्मेण चैत्रादिर्नाभानं । एवमत्रापि कृत्व
धिश्रयणत्वादीनि तेन धर्मेणानुगमयितुं तद्वच्छिन्नेषु तेषु पच्यादीनां शक्तिरिति न नानार्थत्वमसंगोन
नगानना नाधर्मावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैकधर्मवत्वस्यैव नानार्थत्वादिति तदा दाप्येवता दादि
स्याप्येतेन स्पष्टमिति बोध्यं ननु हत्यानस्वरक्रमिकव्यापाराणां मेलनासंभवात् तद्रूपक्रिया या ग्राह्ने

क्यादेकवाक्ये घति नूपद्विधापकसूत्रस्याभावात् संगतिरत आह आख्यातेति आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैककर्तृ
वाचकस्यातप्रतिपाद्यक्रियैककर्तृवाचकस्यापीत्यर्थः आख्यातेऽइति सविभक्तिकपाठे तिङन्तस्थले एकैव क्रिया
प्रतीयत इति प्रसिद्धिरपीत्यर्थः बुद्धिविशेषैकगामिति समूहलंबनात्मकबुद्धिगतत्वमेकत्वमाहा यत्र वक्रिया
स्वारोप्येत्यर्थः सर्वासां क्रियाणां कयोगयथासंभवेत्येकबुद्ध्युयान्तू ह स्यादेकत्वमिति भावः तत्र मानमाह
उक्तं चेति क्रमसत्त्वनाम्नामेवामधिश्रयाणां दिव्यावाराणां । बुद्धौ त्वाकारपामूकस्मिन्नेकत्वकः समूहमतिग
णनयाभासमानैरवयवैरूपलक्षितः समूहरूढक्रियेति व्यवह्रियत इत्यर्थः नत्र त्वणानक्षराणां व्यापारा
णां वा सत्त्वसमूहाभावाडुक्तं बुद्धौति निरूपितत्वस्य संवेपेणोत्यादिः प्रधानप्रकृत्यर्थेनिरूपितत्वं तद्विशेष
णप्रत्ययार्थस्यावश्यवक्तव्यत्वादेवमसंसंगतिं प्रदर्शयन्नाह तिङर्थमिति अनन्यलभ्यत्वादिति अनन्यल
भ्यस्यैव शाब्दार्थत्वादित्यर्थः नन्वाश्रयस्य तिङर्थत्वे आश्रयत्वेन शक्यतावच्छेदकैक्यं वाच्यं तस्य च निरूपक
भेदे नानात्वात्तन्न्यसंभवः एकेनानात्वमसंगतमत आह । शक्यतावच्छेदकं चेति वक्ष्यमाणस्य द्वितीयार्थनिरूप
णावसर इत्यादिः तथा चाख्यातेऽवयाविनूगस्यतस्यानुगतस्य वक्ष्यमाणत्वात्तन्नानात्वप्रयुक्तो दोष इ
ति भावः मीमांसकादिमतेनि एकस्मिन्नाख्याते कर्मणो लक्षितत्वं तिङर्थत्वे हठयितमाशंक्य तेन त्विति वनु
नन्वत्र वाकर्तृकर्मप्रतीतिरेव मानमत आह प्रतीतिरेवमानमत आह प्रतीतेरिति समवादित्यत्वे नान्वितम

क्रमिकाणां
८

ल॰द॰
९

तीतेरन्यथैवोपपत्तेरित्यर्थः तामेवाह लक्षणयेत्यादिना आदौ आख्यातलक्षणाभ्युपगमादेवेत्यर्थः नन्वाख्यात
स्याश्रयत्वं व्यक्तमेव भावनाबोधानुपपत्तिर्लड् पचन्तेत्यत्र शक्तिकल्पनेन न लक्षणासंभवो भावनाश्रयत्वे
न तत्र लक्षणाभ्युपगमे न भावनाया विशेषणत्वेनोपस्थितापात्तज्ञान्वबोधे प्राधान्यानुपपत्तिरत आह
आक्षेपादिति आक्षेपो नमानेन तत इत्यर्थः तथाचाख्यातार्थभावनाश्रयाख्यातत्वात भावनांतरवद्वहि
त्वव्यमानाश्रयलाभ इति भावः ननु व्याप्त्यादिप्रतिसंधानं विनापि तद्बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्तदनुपपत्त
येनस्य तत्र शक्तिरेव स्यत्कोऽन्यत आह प्रथमांतपदादेवेति समभिव्याहृतचैत्रादिप्रथमान्तपदादित्यर्थः एवं
वनाश्रयप्रतीत्यनुपपत्तिः कर्तृकर्मणोस्तिङर्थत्वसाधिकेति भावः मानमिति यत्राश्रयत्वेनाश्रयभा
नानुपपत्तिस्तत्रैतल्लक्ष्यत्वसाधिके त्येवोत्तरेण तत्रोचितं तथापि फलाव्यक्तिन्वव्यापारे धातोः शक्तिस्तिङ-स्या
श्रयत्वमेवेति मते चैत्रादीनामाश्रयत्वेनापिभानोपपत्तेर्मतिङ- आश्रयार्थकत्वसिद्धिरिति सूत्रप्रामाण्या
पत्यमनमाव स्यवमेवेति भावः ननु कर्तृपदाद्यदि तेन तेन कर्तृत्वं कर्तरि शक्तिनिर्णयोऽत आह अत्र हीति ल:
कर्मणीति सूत्रे इत्यर्थः ननु तथाप्येतल्लकाराणामेव कर्त्रादिशक्तिबोधकं न तिङामिति कथं न तिङां कर्त्रादि
शक्तिमान मत आह बोधकतेति बोधजनकत्वेत्यर्थः लकाराणां प्रयोगेऽश्रूयमाणत्वेन तत्र बोधकत्वासं
भवादिति भावः कल्पितेन इति कल्पनानलक्षणार्थो लकारस्य कर्त्रादिबोधकत्वे प्रतिपादितेः नेकत्रादेश

नोतद्वाचकत्वात्तामादिति भावः अनेनेति कैकर्मणीति सूत्रेणेत्यर्थः विधीयत इति तथा च वर्णस्फोटपक्षे
अप्रमाणवर्णानामेव वाचकतायाश्च वक्ष्यमाणतया फलं कर्मणीति सूत्रस्थलिङ्गादिशक्तिग्रह एव ता
वद्भावधारणेन न संभवति तस्मात्तत्र शक्तिसाधकत्वमिति भावः तत्र हि ष्ठानेमाह नकारस्यादि समानतामेतित्या
दाविति शेषः आदिनेमा यादेशसंग्रहः शमादीत्यादिनाभिमादिसंग्रहः ॥ कर्तृकर्मणोरित्यत्र अस्मान्तह्लतोप्या
तेऽस्यादिः कर्तृत्वकर्मत्वपरे इति। भावप्रधाननिर्देशादिति भावः कर्तृत्वं कृतिमिति कर्तृशब्दस्य यत्नाश्रयार्थ
कत्वपाकर्मपदस्य फलाश्रयार्थकत्वात् तद्विहितभावप्रत्ययस्य कृतिफलबोधकत्वादिति भावः एकामिति त
था च तत्तत्र बलात्तया व्याख्यानस्य कर्तृकर्मार्थकत्वमिति भावः देवदत्तौदनपरीत्यपि मीमांसकरीत्यर्थः य
च नीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् फलंप्रत्याश्चर्थस्तिङ् तु करोत्यर्थव्यापारवचन इति हि तद्रीतिः पच
त्यहन्यायेन तिङो व्यापारार्थकत्वसाधनेऽपि फले न तत्र चक्रिमतिपादकेकर्मणीत्यनुप्रपन्नमेव तथा च प्रभिधा
नानभिधानयोर्व्यवस्थार्थं तत्प्रत्यावृष्पकमेवहि धात्वर्थे तत्वकर्षणं चित्तसाधयमिति सर्वं प्रत्याशयः दूषयति
तर्हीति हलनामिति एवं ल्युट्जादीनामित्यर्थः ननु कर्तरि कृदिति सूत्रमेव तेषां तत्र च कृतौमानमत आह क
र्तरि कृदिति तत्रत्यादेवलं कर्मणीत्यत्र कर्तृपदमनुवर्तते तथा च तस्य धर्मिपरत्वे अपि तत्र स्वरसात्तत्र ध
र्मपरतायां न तत्रापि धर्मिपरत्वेनैव स्यादित्यभिसंधायाह तत्वयोगहेममिति तत्र प्रत्याधिकारस्थयणहन्
हतत्र स्यतत्र स्य धर्मपरतायानबाधकमत आह अपि चेति मीमांसकानामिति प्रत्याधिकारस्थयणस्यापि मकर्मे

ल.ह. ७ 7

नेरणासंभवान्न कृतामिवाख्यातस्य कृजवाचित्वमेवास्त्वित्यर्थः ननु तिङां व्यापारवाचकत्वे कथं तद्द्योतकत्वम्
ह भावनापाद इति कृदादिवदिति कृदादिसमभिव्याहारस्थल इवेत्यर्थः न[illegible] च यथा कृदर्थे कर्त्री
त्विसमभावनायाः प्राधान्येन न प्रतीयते अपि भान्तम् उपपन्नमिति भावः प्राप्नोति भावना अप्रवाच्यत्वे सती
त्यर्थः प्राधान्यमिति गुणविशेष्यत्वमित्यर्थः प्रत्ययवाच्यत्वेन प्रत्ययार्थत्वात्प्राधान्योपपत्तिरिति ।
भावः पच्यमानपेति जातिपदार्थ इति मते जात्यादिमत्वरूपपदार्थस्यापि विषयप्राधान्येन मानेन तथा
तिरुपर्यकार्यादिमभावनाया अपि प्राधान्येन नानुपपन्नमित्यर्थः विवरणस्यापि प्राप्तिर्याह कर्तृपाते
न भावनावाचकत्वमाख्यातस्य मेनस्य निन्याशंकते भावनापाद इति विवरणेति तन्मानार्थकपदं
नेरणार्थे कथं न च पविवरणाप्ये पचतिपाकं भावनेत्याकारकस्य समानाधिकरण्यार्थः नचाचाध्यत्वमिति
आख्यातवाच्यत्वमित्यर्थः विवरणस्य स्वबोधानुसारितया न तेनार्थनिर्णय इत्याह पाकानुकू ।
लेति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणस्यापि दर्शनेन तिङो भावनायां शक्तिरनन्तं कर्त्तरीति विनिगम
काभावादिति भावः नान्यत्र विषयविवरणे दृष्टमित्याह पाकमिति ननु विशिष्टत्वात्मक फलस्य भाव
नायाः कर्मत्वे नान्वयात्कर्मीभूतपूर्वत्वात्प्राधान्यार्थत्वमत आह इतरेतरयोगाद्वन्द्व इतिधवखदिरावि ।
त्यादिद्वन्द्वघटकपदानां कर्मसाहित्यस्याविग्रहवाक्यस्थ चशब्देन विवरणवदित्यर्थः अन्वयप्रयोज
क रूपवत्त्वयोग्यतया घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्ववदव्यक्त नेहिन्वात्व यपधेयाजनकतापमाहि । ७

त्यस्यावश्यं स्थापितत्वमानादितिभावः तत्त्वमाहितीतिभावनायदेनविवरणमपदार्थे विवरणमित्यस्यापि
स्तुवचनादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिवरणस्यनार्थनिर्णायकत्वमित्युभयोः समानमितिभावः न
न्वाख्यानस्यकर्तृवाचित्वेतदादितिभावनायाः प्राधान्यानुपपत्तिरिति जोन्यादिसमव्याप्तिहृदयानस्य
वैषम्यान्नयुक्तं ज्ञात्यादिसहव्यपरिक्केयतयावगतस्यप्राधान्यंयुज्यते कर्त्रादिस्वस्वरूप
कतयादिनाभानाधर्मिग्राहकमानसिद्धगुणत्वानप्राधान्येनभानमर्हतीत्याशंक्य तीवेतितदनुपप
त्यानस्याच्यत्वमावश्यकमतोहृषगांतरमाह किंचेति अभेदान्वयदर्शनादिति देवनाभिन्ने
ककर्तृकोव्यापारइतिबोधस्याकरमेसिद्धत्वादित्यर्थः तदनुरोधेनेति अभेदान्वयानुभवानुरो
धेनेत्यर्थः कर्तृवाच्यत्वेनाहृशबोधानुपपत्तेरितिभावः नियामकमिति तद्भिन्नत्वेननामा
र्थेनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशब्दबोधेतद्भिन्नत्वेनतनामज
न्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यनीलोघटइत्यादौ क्लृप्तत्वादितिभावः तथेतिसमानविभक्तिकत्वेचेत्यर्थः
अत्रादेवदत्तःपचतीत्यादौव्यतिरेकव्यभिचारानाहृशकार्यकारणभावएवदुर्वचइत्याह ।(
सोमेनेत्यादि अत्रसोमपदस्यमतत्यर्थेलक्षणयासोमवतायागेनेष्टंभावयेदितिबोधस्य
समानविभक्तिकत्वाभावेपिमीमांसकादिभिःसर्वैरेवाभ्युपगमात्व्यभिचारइतिभावः एव

न।

त॰ द॰ मगृपि ननु वुन्नतो नामार्थयोरिति द्विवचनोपादानात् तदर्थयोरेवान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वं
८ ति न सोमेनेत्यादौ व्यभिचार इत आह राजपुरुष इति उद्देश्यतागतिमन्तरेणाप्रसिद्धेः सोमेनेत्यादि व्यभिचा
र प्रदर्शनेनैव प्रकृते भेदान्वयबोधस्याविरोधत्वादिति बोध्यं अत्रोभयोरपि नामार्थत्वात् समा
र्थत्वात् समानविभक्तिकत्वनूपप्रयोजकाभावे नैनैयायिकनये पर्वपदलक्ष्यार्थराजसंबंधिनउ
त्तरपदार्थे भेदान्वयानुपपत्तेरिति भावः शक्यार्थमादायायोग्यत्वादभेदान्वयबोधानुपपत्त्यावा
पि लक्ष्यार्थमादायैव सुउपपन्नस्य नेङ्गत्याशङ्कते नचेति सामानाधिकरण्यमिति अभेदान्वय
योग्यत्वमित्यर्थः यौगिकानामिति योगावयववृत्तिसत्त्वमात्रपुरस्कारेण प्रवृत्तानामित्यर्थः
द्रव्येति द्रव्यमेयं तत्र कृत्वानापत्तेरित्यर्थः एवमिति पिंगाक्ष्यादिवदित्यर्थः तद्धितानाम
पीति द्रव्यचित्वानापत्तेरितिप्राक्तनेनान्वितं तत्र्यावसामिति तावैश्वदेवी वाजिभ्यो वाजिनमित्य
त्र तद्धितस्य देवतासंबंधिद्रव्यवचनत्वाद्द्रव्येणा देवतासंबंधः श्रौतः वाजिदेवतासंबंधस्तु वा
क्यीय इति श्रुत्यपेक्षया वाक्यस्य दुर्बलत्वान्न वैश्वदेवयागानुवादेन वाजिनगुणकर्मान्तरमे
वेत्यामिक्षाधिकरणसिद्धांतविरोधः तद्धितस्य देवतासंबंधापर्यवसाने आमिक्षाद्रव्येणाभयोरपि
संबंधे वाक्यविनियोज्यत्वसाम्यादामिक्षाद्रव्येण देवतासंबंधस्य श्रौतत्वासंभवात् तद्धितद्रव्य। ८

माद्यैवैव यदि श्रोनन्नेन दानत्वन्तद्धितस्य द्रव्यवाचकत्वकल्पनमन्यथुक्तं स्यादित्याद्यानात्रप्रपंचित
मितिभावः अनुशासनलाभावः अनुशासनलाभादिति अनुशासनजन्यबोधस्य प्रधानषष्ठी
र्थे विषयकत्वादिति भावः नन्वनुशासनेनैष क्रिमतिपाद्नेत्यर्थियंगाद्वीगोरित्यादेः सामानाता
धिकरण्यपलहितार्थेमाद्यायैवक्ष्याख्यानामनन्वाहतथा चेति लद्धार्थमाद्याय सामानाधिकर
ण्यायपाद्नेत्यर्थः अरुणाधिकरणेति नत्र हि पिंगाक्ष्यादिपदानां द्रव्यवचनतया संभव
ति सन्निहितपदार्थान्वयप्रकरणानिवेशानोचितेन पिंगाक्ष्यादिपर्थान्वितगोद्वाराजस्य क्रीण
त्यर्थे नमाकमन्वयलाभाद्वाक्यद्वैकत्वमेवेति मिश्रः इतिं नत्वनुपपत्तिरित्यर्थः कथमितिप्र
योजकाकांक्षायामाह द्रव्यवाचकत्वेति द्रव्यार्थकत्वे अनुशासनाभावान्नामाधिकरण्यानुप ना॰ ८
पत्तेस्तिस्साधिकापालक्षणयैव समाधानादित्यर्थः प्रपंचितमिति क्रीणातेः करणत्वेनान्वया
नुपपत्त्यासंबंधिलक्षणाकल्पनायामपि त्रिष्वण्यविशिष्टत्वानपायाद्द्रव्यविधायकत्वस्यापित्र(
पाणसंभवादरुणाश्रीयोरेवलानुगणिक द्रव्यविधायकत्वेनारुणापदस्य त्वत्र विनिगमकाभा
वात्सर्वपदस्यैवासंभवात् पिंगाक्ष्यादिशब्दयोः संबंधार्थकत्वेनैतदर्थयोरमूर्तत्वादेनद्वा(
क्यात्क्रीणातिकरणत्वालाभाद्दरुणापदस्यैवप्रकरणप्रदत्तेपाशकायाअसंभवेनमूलयैष्यि

ल·६: त्वाच्चेत्यादिनात्रोक्तमर्थिकमग्रेवक्ष्यते पदार्थमितिवाक्यस्य पदद्वयघटितत्वेन तदर्थनिरूपणे पदार्थज्ञान
९ स्योपजीव्यत्वादित्यर्थः मूलपक्षे प्रधानमित्यत्र निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः तच्च प्रधानपदार्थैकदेशप्राधा
९ न्येऽन्वेतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे फलेविक्लित्त्यादि फलंप्रतीति निरूपितत्वं विशेषणमिति व्याचष्टेति
ऊर्ध्वः सप्तमीति नन्वत्र तेषां मध्ये विप्रापणे इति आधाराधेयभावसंबंधेन प्रकारो विषय इत्यर्थः नामार्थ
धात्वर्थयोरेव साक्षाद्दन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादितिभावः नन्वप्रत्ययार्थे संख्यान्वयस्य प्रकृत्यर्थे दृष्ट
चरत्वेन तिङर्थसंख्यायाः कथं प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोरन्वयोऽत आह समानप्रत्ययोपात्तत्वादि
ति तथा च व्युत्पत्तिवैचित्र्येणात्र प्रकृत्यर्थे प्यन्वयोऽभ्युपगम्यते प्रकृत्यर्थस्य तदन्वयायोग्यत्वात्स
मानाभिधानश्रुतेर्वाधापत्तेः पावलवत्त्वादाख्यातार्थभावनान्वयिनि प्रथमान्तार्थे तदन्वयाय
गमो नोचित इतिभावः व्युत्पत्तिवैचित्र्यमेवाभिनयेन दर्शयति तथाचेति आख्यातजन्योपस्थिते
स्तिङादीनां वाचकत्वनये कालादौ व्यभिचारितत्वानां विशिनष्टि कर्तृकर्मेति फलितमिति य
र्थविवक्षित इत्यर्थः संख्याप्रकारकवोधस्य तं प्रत्युत्पादौ निरू· जोपस्थिति विनाप्युत्पत्तेर्व्यभिचा
रनिरासाय कार्यतावच्छेदकोटावाख्यातार्थेति तदर्थकालप्रकारकवोधे तन्निरासाय संख्ये
ति आख्यातस्य कर्तृकर्मार्थकत्वे दूषयति पितंप्रसंगात्पाणिनिमतमनूद्य दूषयति नैयायिकानां ९

मित्यादि अत्रपाचाधिति एकपदोपात्तयोरेकार्थत्वपि तत्स्यासतिवाधकेन्याय्यत्वात्प्रकृत्यर्थस्यप्र-
त्ययार्थं कृते अायोग्यत्वान्नहन्नत्वपितत्त्वमितिभावः आख्यातार्थकालप्रकारकवोधेप्रथमान्तपदजन्यो-
पस्थितिरनपेक्षणादाहसंख्येतिशतएविशेषणान्वेति इतरविशेषणतानापन्नप्रथमान्तपदार्थ
चहितइत्यर्थः तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकवोधइतरविशेषणतानापन्नविशेष्यकप्रथमान्त
पदजन्योपस्थितिः कारणमितितदाकारोवोधः एवंचैत्याचइमाजन्नादिनाप्रथमान्तार्थानामिवा
र्थस्यारस्परजन्यर्थगमनविशेषणतानापन्नत्वेनोक्तस्थलेव्यभिचारवारणेत्पलभ्यकृत्याशक्तिक
त्वनेसंख्यान्वयवोधहेतूपस्थितौविभिन्नपदजन्यत्वप्रवेशएवगौरवंतादृशोपस्थितिविषय
प्रथमान्तार्थेइतरविशेषणतानापन्नत्वनिवेशान्वतिगौरवमित्याहातिगौरवमिति इदमपीतिपद
र्शितकार्यकारणभावेइतराविशेषणतानाप्रवेशमयुक्तलाघवमपीत्यर्थः अधिकंतद्दर्पणे
द्रष्टव्यं कर्त्तृकर्मणोः संख्यायाअविशेषणतांसमर्थ्येतिइत्यर्थकालस्यापितांव्यवस्थापयति
कालस्त्विति व्यापारइतिधात्वर्थव्यापारइतिधात्वर्थइत्यर्थः ननुकालशक्तिपरिच्छेदकेषुवर्तमाने
लडित्यादिषुक्रियावाचकपदादर्शनात्कथंकालस्यधात्वर्थव्यापारविशेषणत्वमत आह तथा
हीत्यादि अधिकारादितिधातोरित्यधिकारादित्यर्थः तच्चेति धात्वपदंचेत्यर्थः धात्वर्थमिति फल

ल.१६ व्यापारोभयात्मकमित्यर्थः भूसत्तायामित्यादिफलनिर्देशानुवादिसूत्रप्रामाण्याच्चेतिभावः वस्तुत
१ श्रमिदधत्प्राधान्यादिति धात्वजन्यबोधे मुख्यविशेष्यतयाभासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवैत
10 वकारेण फलस्यकालान्वयित्वव्यवच्छेदः आख्यातेति तिङर्थकालविशेष्यतयाबोधयतीत्य
र्थः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादितिभावः कर्माख्यातेपि व्यापारविशेष्यक एवान्वय
बोध इति गूढाभिसन्धिः यद्वृत्तितद्दुत्पचनमित्यादौ तङ्त्तामि चैकाश्रयक विक्लित्यनुकू
लो व्यापार इति बोध इति कर्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपात्तत्वात्मख्यायाउक्तयोरेवान्व।
यइत्यर्थः समाधत्ते अतीतेति विक्लित्त्यभावनाके अप्यर्थः पचतीत्यापत्तेरितिकर्तुर्विद्यमान
त्वादितिभावः एवमग्रेपि किंचिन्न फलव्यापारयोर्धात्वोः शक्तिद्वयोपगमतयोरुद्देश्यविधेयभा
वेनान्वयायतिस्तद्धावेनान्वयबोधे प्रथमपक्षिपस्थिते स्तत्र न्यात् तादृशबोधे धातुजन्यापस्थितेः प्र
तिबंधकत्वकल्पने न गौरवं तस्मात्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफलेच धातोर्नाश।
क्तिः कर्तृकर्माख्यंकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहाररूपातत्तद्बोधनियामकः गौरवं च प्रामाणिक
त्वान्नदोषः अन्यच्च कर्त्राख्याते व्यापारस्य प्राधान्य कर्माख्याते तु फलस्य प्राधान्यं न तदा त
स्मिन्कालान्वयः सूत्रस्य पातन यदा तु भयोरपि प्राधान्ये नोपस्थितेः फलानन्यगतिदर्शायामा

रत्ने याके फले वर्त्तमानत्वारोपाद्द्यापारे फलत्वारोपाद्वा यथ्यनुत्पन्नस्यापपत्तिः एकावयवेपि समूहारोपा
दपि अत्र यमादिदशायामपि पचतीति प्रयोगवत् आरोपे च पचतीति रूपमाने व्यापारविरामे फलसत्वे ऽपा
चितेवदत्ते नेत्यादिप्रयोगास्तु भूतत्वस्योत्पत्तिघटितत्वादित्याहुः अत्रेदं वक्तव्यं विभिन्नपदानु
पस्थाप्ययोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयनियमस्य कृष्यादिपदोपस्थाप्यपितास्वसत्यादिषु व्यभि
चारात्संभवेनतेद्रलात्फलव्यापारयोर्विभिन्नपदानुपस्थाप्ययोस्तदापादनमनुचितं किं च वि
विभिन्नपदोपस्थितयोः संनिहितात्पर्यज्ञानेउद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधकत्वमित्येव नियमा
पक्षे तु प्रयोगमात्रप्रमादीनामुद्देश्यविधेयभावनियामकानां तत्रैवसंभवात् तदभावादेवैकपदो
पस्थितफलव्यापारयोस्तथान्वयबोधानुत्पादसंभवे तत्र धात्वजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वक
ल्पने प्रयोजनाभावेन गौरवसंभावनस्य व्याहतत्वात् तादृशविशिष्टधर्मयोः शक्यतावच्छेद
कत्वे गौरवात् कालिकसंबंधेन घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशक्तिग्रहात्समवायसंबंधेन घट
त्वविशिष्टघटोपस्थितेस्तत्संसर्गकशाब्दबोधस्य च वारणाय घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्ग
कघटविशेष्यकोपस्थितिप्रतीतत्वाविधशाब्दबोधं प्रतिवत्तथाविधशक्तिग्रहस्य कालिक
विशेषणतासंसर्गकतथाविधोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रतितादृशकसंसर्गेण घटत्वविशिष्टशक्ति।

त·र·
॥
॥

गृहस्थहेतुतया आवश्यकतया जन्यजनकभावादिसंसर्गे शक्तिकल्पने गौरवाच्च गौरवस्यादोषत्वमपि
निर्मूलत्वात् ईदृशविशिष्टशक्तिकल्पनायां किं निबन्धनमिति विभाव्यताम् विशिष्टशक्तिपक्षे कर्तृत्वमा
ख्यात समभिव्याहारस्य तत्तद्बोधनियामकस्याभावेन यजादिस्थले तद्बोधानुपपत्तेश्च अस्मन्मते तु
सर्वत्रान्तरंगत्वात्फलांशे तव्यापारांशे च यथा तत्राख्यातोपस्थितेन तत्तदनुपपत्तिः अस्तु वा कर्मेभ्यस
मभिव्याहारस्य फलविशेष्यकबोधपरत्वे व्यापकत्वेन तन्नियामकः स्वपदान्यानेनः कर्तृजिज्ञासूत्रभाष्य
भाष्यमामाग्णयात् नेनावतावधातोः पृथक् फलव्यापारवाचकत्वे ह्रीयते एवं यदोपस्थाप्यपर्यायत्वेपि
पि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणातिभवन्मतेषांकदेशान्वयवदिति भागेवसमाहितं कालान्वयस्तु सर्वत्र व्या
पार एव वोत्सर्गयोगानुरोधादत एव तमाधात्वर्थतत्त्वयोजकं किंतु प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेः गहणाप
पत्वमेव तत्वस्मात्तान्वयदिति तत्वे तस्याः अत एव व्यापारस्य विद्यमानत्वमादृशायां फलानुत्पादेपि
पचतीति प्रयोगः आरोपेणोत्तरुपपाद्यते नन्वसत्यां गतावयुक्तः एवं वृत्तमावर्धसमभिति प्रयोगस्तु
तूपपत्त्यामूलत्वमादायायायांचिदेवदत्तेनेत्यादि प्रयोगोपपत्तौ लाघवात् काधिमादायतदुपपा
दनमपि तद्द्येव इति ॥ ॥ व्यापारे कालान्वये तु षष्ठी माधूपकालिनी चेष्टेन चेति अव्यापाने ति अव्या
नस्य तूपयोगपयत्नसत्वादिप्रयोगे तस्य वर्तमानत्वेनं विषयतया बाधात् तत्प्रयोगापत्तिर्मम तु ।

॥

दानीं फलस्यासत्त्वाच्चेति भावः अज्ञानादिति अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ननु परप्रत्यक्षस्य विजाती
यमनःसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावादप्रत्यक्षत्वेपि चेष्टादिलिंगेन तदवगतौ तत्प्रयोगाय
तिङ्वीरेवस्याशंकासमाधत्ते किंचिच्चेष्टादिनेति योऽकिंचिच्छरीरावयवक्रियेत्यर्थः तदवग
तौ यत्नानुमितौ अनुमानेचाप्यनुकूलयत्नवान्स्वाश्रयावच्छेद्यत्वसंबंधेन चेष्टावत्त्वाद
हमिवत्ति चेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावेऽभावानुकूलतर्कोवसेयः अयमाशयः फलस्यसाक्षा
ज्जनकत्वरूपानुकूलानामसंबंधेन धात्वर्थव्यापारत्वाभ्युपगमात्तस्य च शतृत्वादिरूपसह
कार्यंतरविरहात्फलाजनकमहत्तिरूपव्यापारत्वात्कृतिमात्रव्यापारस्य धात्वनाविव
क्षायामुत्तिष्ठतोप्रयोगस्येष्टत्वमेव कृतिशक्त्यादिसमूहात्मकव्यापारस्य धात्वनाविवक्षाया
तु तदानीं नाष्टेशव्यापारस्य सत्त्वात्तादृशप्रयोगस्य इष्टमिप्रेत्यैव शत्रभावात्फलं न जायत इ
त्युक्तमिति एतेन तत्प्रयत्नसाध्यत्वानोहेश्यकेनेप्सुस्यानाप्रयानकृत्वा ज्ञातिष्टतीप्रयोगइत्येके
षां विलक्षणाभासानिरस्तः एकदेशान्वयपक्षायोस्तयोरुद्देश्यविधेयभावासंभवाच्चेत्य
न्यत्रप्रपंचितं उक्तार्थमुपसंहरति एवंचेति तिङर्थः कालकारकसंख्यारूपः विशेषणमेव
तिप्रत्यायधात्वर्थकारकयोः प्रकारतापन्नत्वेनेत्यर्थः एवकारेणतदर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्य

लदः
१२
12

त्वव्यवच्छेदः तर्हि मुख्यविशेष्यत्वं कस्येत्यत आह भावनैवेति धात्वर्थभावनैवेत्यर्थः अत्राख्यातेऽपि वे
न फलस्येति ध्येयं कर्त्तृदेशस्य तत्राव्यवच्छेदः अत एवेति यतः पाचक इत्यादौ दृष्टमिति तथा च प्र
कृतिप्रत्ययार्थाविनिर्त्यायविशेषणत्वं भावः समाधत्ते तथापीति भावप्रधानमिति भावः प्रधानं
यत्रेति व्युत्पत्त्याख्यातं तिङन्तमिति ध्येयं ते सुप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपा
दकमित्यर्थः ननु माख्यातलक्षणमिति पाचकविशेष्यताशालिपर्य्यप्रतिपादकत्वस्य सुबन्तादि
नाम्नि भावप्रतिपादकत्वस्य भुङ्क्तेत्याहिनाम्न्यतिप्रसक्तत्वात तद्वारणाय विशिष्टमुपात्तमाथा
त्त्वं च मत्वर्थमित्याख्यातरितिऽ. ध्येति निरूपितमेवेति व्यक्तीकर्त्ते लक्षणे तिऽ. ध्येनेन प्रकारस्या पादाने
नानः काष्ठैः पाकः इति वत् प्रमाणप्रयोगे च नर्थ विशेषणत्वेन नीयार्थकरणनिष्ठप्रकारतानि
रूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादके पाकादिनाम्न्यतिप्रसङ्गः अत एव विशेषणत्वेन तु नततत्व
चतिभवतीत्यादितिऽ. इत्यत्र कारकपचतीत्याख्याते व्याप्तिसत्त्वदर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेष
णत्वात् सत्त्वप्रधानानीति कृदभिहितप्रकृतिकत्वविमर्शत्वात् तत्वरूपनामलक्षणावच्छेदकं प्रकृति
प्रत्ययोविभक्तिमिति निरुक्तभाष्यात् सत्त्वप्रधानानीति मूललक्षणात् सत्त्वप्रधानानीति कृद
न्तप्रकृतिकविभक्तित्वरूपनामत्वलक्षणावच्छेदकं प्रकृतिः प्रत्ययो विभक्तिरिति निरुक्तभा

ख्यान सत्त्वप्रधानानीति तल्लक्षणवाक्यस्य त्वद्भूतप्रधानेऽपत्ते इति विग्रहाल्लिङ्गानि एतत्प्रकारतानि
रूपितविशेष्यतान्त्वर्थे प्रतिपादकत्वमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्य नियामकत्वात यो रतिप्रस
क्तत्वाद्विशेष्यतोऽल्पप्रकारतानिरूपितत्वेन विशेषिता लक्षणे द्रव्यपरिष्कारस्तु हह द्वयेऽणाद
व सेयः भूवादीति तिनङ्गाख्यहि पचादिक्रियाभवति क्रियायाः कर्त्तृभवतीनुक्तं धात्वर्थक्रिया
याश्रयाख्यातार्थविशेषणत्वाभ्युपगमेन तयोः क्रिययोः स्वस्वकर्तृवत्त्वेन पदार्थान्तरे विशे
षणेन यान्वयेनैराकांक्षत्वात्परस्परान्वयस्यैवासंभवात् नहि रोधोऽर्वाक्प्रतिरोध एव स्यादिति भा
वः सूत्रादीत्यादिना प्रशंसायामिति सूत्रसंग्रहः ग्रथ्यथमीयत इति निश्चीयते इत्यर्थः तथा च
तयावितिन्यायश्चाख्यातातिरिक्तविषयक एवेति भावः ननु भावप्रधानमाख्यातमिति
व निरुक्ते न तिङन्ते भावनापरपर्यायभावप्रधान्यं प्रतिपाद्यते सा च नैयायिकमते कर्त्राख्या
ते कृति रूपं कर्तृत्वं कर्माख्याते कर्मत्वफलं तन्निरूपिताश्रयत्वं वा तैः संख्याकालातिरिक्ताख्या
तार्थस्य भावनात्वोपगमात् भावाख्यातेन धात्वर्थव्यापार एव मानं तदनुवादकता ह्याख्यात
स्य प्राधान्यं च तस्य प्रकृत्यर्थोपदंशत्वे लड़ाद्यर्थकालान्वयोपगमेन तदपेक्षत्वात् क्रियाप्राधा
नमाख्यातमिति यास्केन लभाष्योपि क्रियापदार्थस्य सतमतभावस्यैवात्र एवक्रियो एतत्सिद्धा।

ल॰ द॰ चइष्टत्वेनोन्नेतत्रनतन्निरे इति नेति अधिकं दर्शितो व्यञ्जनः पचति भवतीत्यादौ तु पचादयः क्रियाः पाका
१२ नुकूलाः कृतयो भवन्त्यर्थं भवन कर्त्री भवतीत्यर्थे कपचादयः क्रियायाः कर्त्री भवतीति भा
13 ष्यप्रामाण्यात्पाकानुकूलाकृतिर्भवतीत्याकारकैकवाक्यतायास्तेषु पदामानत्वं तद्विरोधोऽपि
अपवानुकूलतासंबंधेन पाकविशिष्टकृतो भवनवर्तित्वे वगते विशेषणपाकानुकूलत्ववि
यायाअपित्नत्वाभावयप्याअजात्येकत्वेऽपि न तद्विरोधः नादृशभाष्यप्रामाण्यादेवमवन्मतेथा
त्वर्थप्रकारकबोधेधात्वजन्योपस्थितेर्हेतुत्ववत्त्वे ख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे वि
शेष्यतासंबंधेन तिङ्जन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य कल्पना अप्यावश्यकत्वे तरत्वस्य कार्यतावच्छे
दककोटौ निवेशस्त्वमयोरपि समः न चाकृतिबोधाभ्युपगमे चैत्रः पचति भवतीत्यत्राख्याते
नकर्तृबोधनात्त्वैत्राद्रिपदात्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमान्तार्थप्रकारकबोधेविशेष्य
तया तिङ्जन्यक्रियान्तरकर्तृत्वावरुद्धभावनोपस्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमेन तत्र भावनायाः
स्वविशेष्यत्वेवमानेनपर्यवसितत्स्यात्अयातिरिक्तांशे विशेषणतया कृतिबोधनत्वस्या न
मिधानस्याभावेनोक्तायतेरयोगात् एवं चैत्रे पाकानुकूलाकृतिरित्यत्रैवाप्रयोगे चैत्रप
दोत्तरसप्तम्यापत्तिरपि न धात्वर्थांशे विशेषणीभूताधेयत्वस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत

याविवक्षायामेव समस्याधिकरणे चेति तद्विधानात् प्रकृते चाधेयत्वस्य संसर्गतया भानाद्वैरं
पचतीत्यादावाख्यातार्थभावनाया धात्वर्थपाकमेवाधकाभावश्चेतो हेत्वन्तरमाह अपि चेति
अभेदान्वयादिति उद्देश्यत्वीयवाचकनानुस्मारेण तन्मते भावनाया आश्रयताकृपये देहसंबंधे नैवा
न्वयादिति भाष्यसिद्धेति क्रियापि कृत्रिमं कर्म क्रियापि हि क्रियये भिन्ना भवति कथा सदृशी
न प्राप्येनादि क्रियये तत्कर्मणा यमभिमेतीति सूत्रस्य भाष्ये सिद्धेरपर्थः त्वन्मते धावनानुकूल
कृतिमान्मृगाद्यन्वेतरवाक्यार्थबोधस्य तत्रोत्पत्तेर्धावनस्या आख्यातार्थकर्तृत्वावच्छेदनया तत्र
विशेषणतयान्वये नैकांशेणाद्दर्शने कर्मतयान्वयासंभवात् किंतु धावनानुकूलकृतिमा
न्मृगोरदर्शनाश्रयत्वमित्येव बोधोभ्युपगंतव्यस्तथा च कर्मत्वविशेष्यकबोधजनकत्वरूपे
वाक्यतानुपपत्त्याशङ्क्याविरोधः क्रियाविशेष्यकबोधोभ्युपगमेनतस्याः कर्मत्वेन हेत्व
र्थेन्वयेधकाभावादेकवाक्यतोपपत्तिरिति भावः नवधावनानुकूलकृतिमन्मृगस्येव कर्म
तयाद्दर्शनार्थेन्वयोपगमात्तदनुपपत्तिरत आह प्रथमोत्तेति द्वितीयायत्तेरिति तिङ्गकर्म
णोनभिधानादिति भावः एवमिति मृगपदोत्तरं द्वितीयापादनरूपार्थः शत्रविधौ लक्षणहेत्व
र्तः प्रथमांतार्थसामानाधिकरण्येन विशेषितत्वान्मृगपदस्य द्वितीयांतत्वे पाठश्चापत्त्याद्वि

न.द.
१८
14

तीयानभविष्यतीतिभावः नन्वेवं शाब्दीयामितिद्वितीयाप्रतिबंधिकाविंनकर्मत्वाभिधानेतदभावा
द्वितीयानुपपत्तिराशयेनदूषयति एवमपीति असंभवापत्तेरिति नच्याविवहायांधावतेप्योप
त्येपतिवाक्यस्यैवसंभवादितिभावः वाक्यभेदेति धावनानुकूलकृतिमान्मृगस्तत्कर्मकदर्शना
श्रयश्चैत्रइत्याकारकविभिन्नस्वरूपविशेष्यकबोधजनकत्वात्तस्येतिभावः ननुविच्छिद्यपाठे
साकांक्षत्वेसत्येकार्थप्रतिपत्तिपरत्वमेकवाक्यत्वमस्ति चात्रनेतत् तमित्यनेनैकस्मिन्याकांक्षो
दयाद्धावनक्रियाविशिष्टमृगकर्मकदर्शनस्यैकार्थप्रतिपरत्वाच्चेति नैकवाक्यताहानिरत्र
आह अध्याहारेइति एवंचानुपात्ताकांक्षितपदस्यानुसंधानइत्यर्थः प्रतिपिपादयिषितत्वा
दिति बाधयितुमिष्टत्वादित्यर्थः अनन्वयापत्तेरिति नत्वदेनमृगस्यधावनानुकूलकृतिम
न्मृगस्यवापरामर्शेपि प्रतिपिपादयिषितस्यमृगकर्तृकत्वोत्कटधावनक्रियायोगस्यप्रत्यर्थकमता
त्वप्रत्ययनहत्वाकांक्षानानुपपत्तेरितिस्पष्टं यथैवमित्यर्थमाह एवंचेति आख्यातार्थभावनायाः
माधात्वउत्कृष्टत्वगुणस्फुटत्वस्फुटत्वमतीत्यर्थः नादरणीयमिति उद्देशणीयमित्यर्थः ननु हि कि
मादरणीयमीत्याकांक्षायामाख्यानगुणाकार्यकारणभावंदर्शयति किंचेति फलव्यभिचार
निरासोयाहभावनानाविच्छिन्नेति द्रष्टव्यइति अपदार्थत्वेनस्तानव्ययइत्यर्थः ननुतवापुरुक

स्थले दृश्यत्वे धावनभावनाया विशेषणत्वेनान्वये भावप्रतीतिधानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधादुष्प
रिहरः ताहृशाख्यातस्य सत्त्वे विशिष्टीभूतभावनार्थकत्वाभावादतेआह यत्र पश्यन् गोधावतीत्या
दि न धात्वर्थतन्निरूढकर्मकर्त्तृ-वाक्याभिप्रायेणेति तत्र हि विरोधइतिभावः ननु धावनकर्तृत्ववि
शिष्टस्य गानुपत्वाद्वाक्यार्थस्यैककर्मतयादर्शनेत्वपात्वैकवाक्यताभावो वाक्यस्यानामत्वाच्च ननु ना
मार्थयोरिति व्युत्पत्ति विरोधः अतएव नतत्तो हि तीयापत्तिरपि धावनविशिष्टस्य गस्य कर्मत्वाव
गतौ विशेषणीभूतधावनस्यापि कर्मतालाभाच्च नप्रतिपिपादयिषितान्वयालाभः पचति
भवतीत्यादौ त्वेकवाक्यत्वेऽप्यत्याहितमेव एवं चान्तःकार्यकारणभावकल्पनेकपदत्वेन रोधस
नियामकत्वेन तत्राह दिगिति तदर्थस्वैवरीत्या वाक्यैकवाक्यतयाप्रतिपिपादयिषितान्वयलाभेऽपि
मायस्येमत्वयदेकवाक्यतयातल्लाभएव एवमभेदेन नीलविशिष्टघटस्य कर्मत्वप्रतिपिपाद
यिषिते नीलंघटं जानीत्यादौ द्वितीयानुपपत्तिरपीति नैपापि कर्मत्वेन तद्द्वदृहूर्येणाद्वष्टव्ये आ
ख्यातवाक्यजन्यशाब्दबोधाकारं विवृच्य दर्शयति इत्थंचेति आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबो
धे धात्वर्थभावनोपस्थितेस्तदर्थकर्मप्रकारकबोधे ताहृशफलोपस्थिते हेतुत्वे चेत्यर्थः भा
वनेत्यस्य वर्तमानेत्यादिः कर्माख्याते भावनाविशेष्यकबोधवर्णनेन प्राचीनानुरोधेन नव्या

त॰द॰ स्तुकर्मकृतिफलविशेष्यबोधस्यादृष्टत्वेनकर्माख्यातेपितद्विशेष्यकबोधएव एवंचप्रत्ययार्थस्याख्या।
१५ तकृत्यर्थविशेष्यत्वेपितद्व्युत्पत्तिरप्यनुगृहीताभवति अतएवेष्यतेयुत्रत्वेर्थेपुत्रीयतीत्यत्रन।
15 मित्वार्थकत्वात्किंतुपुत्रमिच्छतीत्यर्थएवेतिसुप आत्मनइतिसूत्रेभाष्यउक्तं अन्यथाभयत्रापि
भावनाविशेष्यकबोधस्याविशिष्टत्वेनमित्वार्थकत्वाद्वित्यस्यासंगतिः अस्मन्मतेनकर्तृव्या
पारोविशेष्योन्यत्रेच्छान्तरंयफलमितिमित्वार्थकत्वंस्तुयक्तेवानेतानुकर्मणिप्रत्ययोदुर्लभो।
कर्मकत्वात्तदुक्तंकैयटेनपदार्थक्रियाफलस्यमाधात्वात्तदाख्यकर्मेवेष्यतेपुत्रइतिनतत्कर्तुस्त
स्याकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्ययानुत्पत्तेरित्येचपञ्चाश्रिततत्रभावनाजन्यकाश्रयिकावर्तमाना
विच्छित्तिवित्तिबोधइत्याहुः भावाख्यातेतुतिङर्थकालविशेष्यतापेवधात्वर्थभावनाप्रतीय
तेकारकेतिङोऽविधानात्धात्वर्थानुवास्कत्वात्तस्यापितुलटत्वादिनातत्कालापेक्षकएवमः
तत्त्वात्तुनतस्यार्थः तिङर्थतत्प्रकारकबोधेतिङजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेर्हेतुतयातदभावान्नत
यबोधासंभवात्प्रकृत्यर्थस्यासत्त्वरूपतयातेनापितदन्वयासंभवात्किंतुनकेवलेतिन्यायेन
साधुत्वायैमेकवचनमेव एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइतिभाष्योक्तेरुक्तं हतत्वाख्यायिकाःशाख्य
तइत्यादौवहुवचनंतत्रहृतकर्तृकशायनरूपोयमानेवहुत्वोपपादनसामर्थ्यात्प्रश्नवकाश्यप्रयोगा

द्वासाध्यतिभावः अधिकमन्यत्रप्रपंचितं तत एवावधार्यं आख्यातार्थकर्त्रादिभिरित्यादिनाक
र्मसंग्रहः समानविभक्तिकयोरेवाभेदान्वय इति नियमस्य मागेव हि षितत्वादिति भावः अकर्म
कधातुस्थले फलव्यापारोभयार्थकत्वमन्यैरप्युपगन्तव्यमिति ध्वनयन् तन्त्रशाब्दबोधदिशमाह।
घटो नश्यतीति नाशानुकूलउत्पत्त्यानाशस्य फलत्वावगमेन जनकव्यापारविशेषस्याजिज्ञा
सायामाह मचेति व्यापारश्चात्पर्थः प्रतियोगित्वेतिप्रतियोगित्ववैशिष्ट्यं तन्निरूपकतासंबंध
नवाधंतत्समवधानमेवतदनुकूलोव्यापारइत्यर्थः — अत एवेति घटो नाशमात्रेनार्थः किंतु
प्रतियोगिताविशिष्टनाशफलकत्वसामग्रीरूपोव्यापारोप्यत एवेत्यर्थः फलव्यापारया।
रेकाधिकरणत्वाच्चनसकर्मकत्वमेतदभिप्रायेणप्रतियोगित्वविशिष्टत्वयान्तेपन्नेते नाशमात्रे
नश्यतेरर्थत्वेस्मिन्नाशोत्पत्त्यनंतरं नाशस्य सदैवसत्वान्नश्यतीतिप्रयोगापत्तिर्नाशेवर्तमान
ध्वंसप्रतियोगित्वरूपभूतत्वरूपभूतत्ववाधाच्च न घट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति सूचयितुं
तस्याभित्यादिनात्रैकालिकप्रयोगोपन्यासेन नैयायिकमतेनतु लङर्थनिरूपणेन व्याप्तिर्भवि
ष्यति ज्ञानादिसविषयार्थकानां जानात्यादीनां ज्ञानादिफलव्यतिरिक्तव्यापारार्थकत्वा
नभ्युपगमे सकर्मकत्वानुपपत्तिं सूचयन्स्वमते शाब्दबोधं दर्शयति देवदत्तो जानातीत्यादि स

ल॰ ८॰
१६
16

चेति ज्ञानानुकूलो व्यापार इत्यर्थः तज्जवेषणा यामात्मम नःसंयोगस्यैव सोऽस्त्याद्युक्तम ननु इति न
दनु व स्थिनाविन्यर्थः आश्रयते वेति तस्याश्रनड पत्वे पिमावयवव्नारो याद्यापारन्वनिर्वाह्य मिति
भावः ॥ ननु सार्वधातुके यक् चिरा भाव कर्मणोरित्यादि सूत्रे भाव कर्मणोश्च यगादीनां कर्तरि शि
प् दिवादिभ्यः श्यन्नित्यादिभिः कर्तरि शपादीनां विधानात्कथं तत् उनतदर्थकत्वमत आह मू
ले फलव्यापारयोस्तत्रेति मन्यनिधानुप्रतिपाद्ययोरित्यर्थः तयोर्मध्ये प्रत्यकं यथायथं कर्मक
र्तृ चू यति उर्थान्वयेनेद्योतयतीनत्व कर्माद्यर्थकत्वं तेषामिति भाव उत्पके व्याख्यानं प्रकारान्तरेण
करिकाम वताश्यति नन्विति उभय यद्वोधायतिरिति आख्यानात्कर्मकर्तृ शाक्वोधायतीत्यर्थः
नन्वत्र कर्माभिधाने ओदनेपदोत्तरं द्वितीयापत्यापच्यतओदनश्यादेकत्राभिधाने च चैत्रादि
पदात्तरं तृतीयापदोत्पानोभयार्थ्ये वोधकत्वमेकदेकस्य मस्कुड्चारितःशाकुः सकृदेषगाम
पतीति न्यायविरोधाच्चेत्तत्राह कर्तृमात्रेति मात्रशब्दोऽवधार
णे कर्ममात्रेति कालांतरेतत्तदेवान्तस्यकर्मण एवबोधायतीत्यर्थः मूलेव्यापाश्रयोरिति
सप्तमीनिर्द्धारणे इति सूत्रव्याख्या चेष्टा फलश्रुति द्योतयतीत्यस्य प्रकाशयतीत्यर्थात्कथं तदन
यप्रकाशकत्वमतो व्याचष्टे तात्पर्यमिति तदर्थप्रतीति कर्योश्चरितत्वं तूपवक्तृतात्पर्ययहज्जन

वाच्यतया तेषामन्वययोग इति भावः व्यभिचारानात्मग्राहकत्वमेव तुर्ये दृढमित्याशंकां समाधत्ते परंत
यामूलमवतारयति नन्विति व्यभिचार इति यागादीनामन्वयेऽपि शावादीनां व्यतिरेके चेत्यर्थः नमे
वोपादयति कर्मकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामित्यादिना सौकर्य्यातिशयद्योतनार्थाचेतद्विवक्षा
तेन त्वाग्निसंयोगव्यापारस्यैव फलजनकतयाधानार्थत्वविवक्षायामित्यर्थः वस्तुतस्तु स्वजनक
व्यापारगतयौगपद्यारोपेण फलस्यैवतत्वविवक्षायामित्यर्थः तदतिरिक्तव्यापारस्यातंडुलेः
ननुभवादिति बोध्यं साधनादिति तथाच व्यभिचारान्न तत्र यागादीनां द्योतकत्वमिति भावः कर्माक्रिया
दीति कर्तृकर्मविषयाद्यावितिमूलस्यादिपदेत्यर्थः सामान्येत्यादिकं मात्रेत्य स्वविवरणेनवि
षयार्थ्यव्यंजनात्यादिकमेव स्वविषयत्वेयथावसानमित्यभिप्रत्याह नारस्वविषयकेति भावप्र
रणोतिभावयहसमभिव्याहृतकर्मपदघटितविधिसूत्रेत्यर्थः तानिचचिरारभावकर्मणोरित्या
दीनि दीयजनेत्यादीनां तु निरुक्तभावसाधारणविधित्वाभावान्न तद्विधेयविषयत्वमिति गः यच्च
तेन तंडुलः स्वयमेवेत्यादावपि यगादि न तत्र तथा किन्तु कर्मवत्कर्मणेत्यातिदेशिकविधिविधेयमे
वतद्विहितातिदेशकार्य्यातिदेशनक्ष्यास्वकर्मसिद्धत्वादतस्तत्राविनव्यभिचार इति भावः अक
र्मकधातुसमभिव्याहृतयकृचिणादीनां फलेकर्मान्वयद्योतकत्वाभावादुक्तं तत्र सकर्मकेति प

ल ट वेचतिङां कर्तृकर्मादिवाचकत्वे निरावाधमिति स्थिते ६ एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः नव फलव्यापा
१२ रयोरित्यनेन सामान्यतो धातोः फलव्यापारवाचकत्वमिति ज्ञानोत्तरं तयोः एवोपपत्तिभिस्तत्त्वव्यवस्था
17 पनेन वाक्यैकवाक्यतेति नत्ववाक्यार्थनिरूपणानन्तरं नेन तज्जिज्ञासाभावः केदारिन्यनन्त आह सूचीकटाह
न्यायेनेति तथा च सामान्यतः फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे कर्तृकर्मणोः सिद्धे धात्वे चरज्ञाते निरस
नीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन समतिपदं तथा च प्रथमं वाक्यार्थं एव शिष्यजिज्ञासोदया
त् एवं निरूपितोऽनन्तधात्वर्थो निरसनीयवहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वे नातिदूरं तथा च तस्य
पूर्वं मजिज्ञासितत्वादिति भावः लडादेतत्स्वरूपं प्रागेव विज्ञानवहुव्रीहिणाधानयोरत्र तथा च य
जेतेत्यादौ यजेत्यादिया तात्पर्यार्थः अवाच्यत्वमिति पाठे वाच्यतानिरूपकत्वाभावमित्यर्थः।
प्राभाकरादीनेत्यादिना नैयायिकसंग्रहः मूले व्यापारो भावना सैवेत्यादि सर्वं ह्यस्य पावत्सिद्ध ल ण ल ४
मसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते इत्युक्तेः तेहितो योर्थः लडाचकव्यापारे भावनादियदेर्विक्रिय
ते विक्रियमाणस्य च विवशता समानार्थकत्वादातो भावनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः भावना सैवे
"उत्पाद्य ते या भावना सैवोत्पादनाक्रिया चेत्यर्थकं भूधातोर्णिजन्ताद्युचि निष्पन्नभावनापदस्योत्पाद
पं २ नासमानार्थकत्वाद्वा पाचचनत्वमिति भावः ननु सम्भवेदेवं धात्वो व्यापारार्थकत्वं समाना

१२

१८

णाकर्त्रेनत्रैवचमानाभावान्नोव्यापारार्थविनकृञाविवरणानुपपमानेदर्शयतिसारे पचतियाकंकरो
तीति कृञाधातोरेवविव्रियतेनाख्यातमित्यत्रभाष्यमानेवत्पत्ते तयाचधात्वर्थव्यापारस्यभावना
दिपदैर्विवरणाद्भावनायाधात्वर्थत्वसिद्धिरित्यर्थः क्वचित्तुयचतीपाकभावनेत्येवपाठः ननुयाक्रि
याभावनासैवोत्पादनापिचसामतेनभूत्कोपिक्रियापदार्थव्यापारस्यभावनात्वलाभेकिमितिव्या
पारपदोपादानमतआहव्यापारपदेचेति तथाचव्याप्तियतेः नेतिकारणत्वुन्यत्वेनतेनमकला
नुकूलयावत्तामथिप्सयणादीनामभावेनात्वलाभः क्रियापदस्थानेकरोतिनिष्पन्नवत्वेनकृतिपदस्व
यत्नमात्रार्थकत्वस्यापिसंभवेनतन्मात्रस्यैवविवरणाद्भावनात्वलाभस्स्यादितितद्दुपानमि
तिभावः अतएवेतिततद्रूपणाकृत्कारादीनांवाख्यानादेवेत्यर्थः सर्वस्यहइतियचतीतिवाक्यज
बोधनेतरंसत्कारादिमात्रवेतिमेदेहान्तद्व्यादित्याशयः कस्यचिन्मतेनैनयापिकमतत्वेनापन्न
स्यनिराकरोतिनचेतिनैयायिकरोतिः साध्वीत्यनेनान्वितेमतमेवाह एषामितिकृत्कारत्वा
हिनामित्यर्थः गौरवादितिधातुवाच्यतावच्छेदकत्वेगौरवादित्यर्थः तेषांनानात्वान्कृतित्वापे
त्तयासखंडत्वान्नेतिभावकृतित्वमेवाप्रहृत्त्वाख्ययत्नगतजातिविशिषएवेत्यर्थः तद्दवच्छे
दकंधात्वर्थतावच्छेदकेवाच्यमितियत्नत्वमित्यर्थः लाघवादितिभावः ननुनाहृशाधर्मावच्छि

ल॰ द॰ त्वस्यैव धानत्वाव्यत्वेरयोगकृतीति प्रयोगानुपपत्तीरथादावचेतनेकृतेर्वाधात् तत आह रथयोगकृतीत्या
१८ दिजानातीत्यादावित्यादिनानश्यन्त्यादिपुरित्यहः व्यापारादिन्यादिकाश्रयत्वप्रतियोगित्वपरिग्रहः
18 हठनरमानासत्वेष वागीश्वरत्तानस्यार्थसिद्धेः प्रतिवंधकत्तानप्रमाणसद्भावश्यायाशयेनपूर्वोक्त
रीतेरसाधुत्वंविशदयति शक्यतावच्छेदकत्वस्यापीति समवायादितिनानायोगवादियदतिन्नपि
तशक्तेः स्वर्गत्वादिगुरुधर्मावच्छेदेनस्यापिहशनाचशक्तिरसतिवाधकेगुरुणापिधर्मेणाव
च्छियतेवृत्तित्वाल्लक्षणाविदित्यनुमानात्तत्सिद्धेर्व्यापारे लक्षणाभ्युपगमो वाध्य इति भावः
ननुनेशाकृतित्वापेक्षया गुरुत्वमेववाधकमत आह तथोरिति शक्यतावच्छेदकत्वलक्ष्यता
वच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वैषम्ये इति शक्यतावच्छेदकस्य लघुधर्ममात्रवृत्तित्वलक्ष्यताव
च्छेदकत्वस्य धर्ममात्रवृत्तित्वमित्याकारकवैलक्षण्ये इत्यर्थः वीजाभावादिति प्रमाणाभा
वादित्यर्थः अयमाशयः समनियतलघुधर्मोपस्थितावेव गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वप्रकृ
ते कृत्कारत्वादीनां कृतित्वासमनैयत्यात्तेषां शक्यतावच्छेदकत्वे वाधकाभावः स्वरूपसंव
धविशेषरूपसंवन्धस्यापि गुरुधर्मेपिसत्त्वरूपत्वाविकल्पात् तद्वत्वमेव गंगातीरत्वलक्ष्य
तावच्छेदकमितिवत्कृत्कारत्वं शक्यतावच्छेदकमितिव्यवहारात् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्व। १८

मादाय लक्षणतावच्छेदकत्वव्यवहार इति यदि तदा सर्वत्रैवावच्छेदकत्वव्यवहारे न दैवनियामकत्वेनाश्री
यतामीति कृत्यर्थककरोतिना विवरणान्न तेषां मूलकानावच्छेदकत्वं किं तु कृतित्वस्यैवेत्याशंक्य निराच
ष्टेन चेति अर्थ इति धात्वर्थ इत्यर्थः कृञो यत्नार्थकत्वपक्षे तेन विवरणात्त्व व्याहितं तान्तदर्थकत्वसंभा
वनातदेव तद्दुर्वचमित्याह रथो गमनं करोतीत्यादि रथादावचेतने प्रयत्नस्य वाधेनोक्तप्रयोगानु
पपत्त्या कृञो व्यापारार्थकत्वस्यैवोपेयतया तेन विवरणाद्व्यापारार्थकत्वस्यैव सिद्धेरि
ति भावः अत्रेदमवधेयं यद्यपि मारकृतात्ततद्रूपेण व्यापारार्थकत्वं पच्यादीनामूरीकृतेन त्वा
पि नत्तस्य तत्र निर्भरः कथं ज्ञायते त्रियावचनाः पश्चात् यो यद्रूपेणाकरोतिना सामानाधिकरण्यमिति
भाष्यप्रामाण्यात् व्यापारसामान्यार्थककरोतिविवृततानां तेषां व्यापारविशेषार्थकतासंभवादेत
एव व्यापारत्वेन कृत्तेरपि संग्रहादिति ग्रन्थकृतां तत्र तत्रोक्तस्य संगतिरेवं वाक्यार्थबोधकारण
दर्शनस्य विच्छित्त्यनुकूलो व्यापारो ज्ञानानुकूलो व्यापार इति स्वकृतस्यापि संगतिः क्वचिद्विशे
षरूपेण बोधस्तत्तद्विशिष्टलक्षणायोपपाद्यः पाकादन्येन रूपेण तात्तेमव तिलक्षणात्वभियुक्तो
क्तेरिति कृञो वकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थमवतारयति किं चेति अवाच्यत्वे धात्वंशवाच्यत्वे द्वितीयाया
दिति धात्वर्थान्वयितरूपफलाश्रयस्य रूपकर्मताया घटस्येति भावः ननु यत्नाभवतीत्यत्रैव कृत्याप्त्य।

ल·र· यत्त्वरूपमुख्यकर्तृत्वासत्त्वेपि धात्वर्थफलानुकूलव्यापाराश्रयत्वरूपगौणकर्तृत्वेन कर्मत्वस्य
१९ वाधात्तृतीयापत्तिरित्याशंकां निराकुरुते नचेति निराकरणप्रकारमेवाह अनुगतेति त्वन्म
19 ते नैयायिकमते इदं चत्वात् निरूपयितुमशक्यत्वात् इदं च त्वमेवाह कृत्याश्रयत्वेति कारके
तिसमस्तकारकव्यापारनिर्वाहकत्वरूपस्येत्यर्थः अभावादिति तथा च यदा तदा वचनेनेतद्वा
धेनकेनेति त्वकर्मत्वनिषेधमिति भावः नन्वचेतनसाधारणधात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वे
मेवतत्वं दत्तमत आह धात्वर्थेति ननु स्वतंत्रः कर्तेति सूत्रसामर्थ्यादेव तरव्यापारानधीनत्वप्रका
रकविवक्षाविषयव्यापारवत्त्वरूपपारिभाषिककर्तृत्वस्य कर्तृप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकस्य तत्र
त्रावैकल्यात्तृतीयापत्तिर्नोपिकारः कांतराडितिप्रसक्तिः रत आह अपि चेति स्वार्थफलेति प्रा
कृततावच्छेदकका धम्मविशिष्टाश्रयकस्वार्थफलेत्यर्थः तेन न जीवन्यायादावतिप्रसंगः असंभवीति ल प्र ५
त्तणद्वयस्यापि व्यापारांशे धात्वर्थत्वचादित्तवादिति भावः अन्यतमत्वमिति पचत्यादिधातू
न्मेगागाहिकमापादायतावद्भिन्नभिन्नत्वमित्यर्थः तत्त्वमिति सकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादि
ति पचाजिधातोर्न्तूनीमव नार्थेकर्मकत्वस्यन्त्रानीकरणार्थे सकर्मकत्वस्य च दर्शनात् सकर्म
कत्वेन तन्मवेशः कर्मकेतमित्रतिव्याप्तिरपवेशोवन्नूनीकरणार्थकत्वमित्रेवाव्याप्तिरित्यर्थः
१९

नदन्तविदितिधातोर्व्यापारवाचकत्वे पूर्वोक्तंदूषणमित्यर्थः ननु कृञोकर्मकत्वापत्तेरित्यस्य कृञोक
र्मकत्वापत्तु ज्ञाबनेनयत्नमात्रार्थकत्वनिरासपरस्यकथं धातुमात्रस्यव्यापारवाचकत्वसाधनपर
त्वमुत आशयं प्रकाशयति अयंभावइति मात्रपदेनव्यापारव्यवच्छेदः करोत्यादावित्यादिनासविष
यार्थकधातुसंग्रहः उत्सर्गोयमिति पूर्वोक्तसकर्मकभिन्नधातुत्वमकर्मकत्वमित्याकारकं येत्यर्थः अ
कर्मकत्वापत्तिरिति उक्तलक्षणाक्रान्तत्वात्तस्येत्यर्थः ननु तावत्करोत्यादिसविषयार्थकधातूनां व्या
पारवाचकत्वेसिद्धे न धातुमात्रस्येत्यत आह कृञ इति धातुमात्रोपलक्षणमिति कृञ्पदे शक्यलक्षणसा
धारणधातुत्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणयाधातुमात्रोपस्थापकमित्यर्थः तथा च धातुमात्रस्याकर्मक
तापत्त्या न फलमात्रार्थकता किन्तु व्यापारार्थकतापीति मूलार्थ इति भावः मेवैषामिति मणा
पठितानामित्यर्थः अकर्मकतेति सता चेन धातुस्थल उक्तसकर्मकत्वस्य सत्त्वेन तद्भिन्नधातुत्व
रूपाकर्मकत्वस्यानापादितत्वसमत्वादिति भावः यद्वि तु फलवाचकत्वमेव सकर्मकत्वे तदाह स
कर्मकतेति अत्रेदमवधेयं निरुक्तसकर्मकलक्षणं तत्र्यवहारासौपयिकं न तु कर्मप्रत्यययोग्य
तिमयाजकं तथा सत्यधात्युपस्थशीङादिषु तदभावेनाधिष्ठितो वैकुण्ठो हरिणाध्यासितो
वैकुण्ठ इत्यादौ कर्मप्रत्ययानुपपत्तेः शीङादिषु तदसत्त्वात् किन्तु महतशास्त्रीयकर्मसंज्ञका

ल.म. र्थान्वय्यर्थकत्वमेव तत्कर्मणीत्यादावपि कर्मसञ्ज्ञितार्थं सकर्मकपदाद्युत्पत्त्यर्थस्यैव शब्देन मन्वीत
२ यात्लाभात् तथा च कर्मत्वस्य धात्वर्थक्रियाजन्यफलाश्रयत्वरूपतया धातोर्व्यापारवाचकत्वे
20 तन्निर्वचनात् तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादीनां कर्मत्वानुपपत्तिरपि व्यापारस्य धात्वर्थत्वसाधिकेति ननु कृ
ञो कर्मकत्वापत्तेरिति गुरुभ्यो न मीमांसकमतनिराकरणपरस्य ग्रन्थकारोक्तिर्धातोः स्यादिति वक्ष्यमा
णग्रन्थेनैव करिष्यमाणत्वात् ततः कृञो यत्नार्थकत्वाभ्युपगमाच्च नापि नैयायिकमतनिराक
रणपरः तेर्थितो व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमात् किं चैवं नुंचस्य धातुमात्रस्य व्यापारार्थकत्वप्रतिपाद
नपरत्वप्रतिपादनपरत्वे धातोः सकर्मकतापत्तेः फलमात्रार्थत्वानहीत्येव व्यापारस्य कृत्वेत्यपरि
तोषाद्वन्यार्थपरतया मूलमवतारयत्यपर्वेति प्रसाधयेति पूर्वोक्तस्य विवरणपरतया व्याख्या
नाद्दिति भावः तदिति व्यापारवाच्यत्वमित्यर्थः जानाति करोत्यादिरिति सविषयार्थकधातु
मात्रोपलक्षणं क्रियामात्रेति मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः सकर्मकाणां व्यापारः फलावच्छि
न्नव्यापारबोधकत्वं जानात्यादि सविषयार्थकानां तु ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वमेव अकर्मकाणां
तु सर्वेषां न फलार्थकत्वं न स्यात् ततो ननु भवा तिं तु व्यापारार्थकत्वमेवेति प्राचीननैयायिको
द्योषात्तथाचोक्तमित्याह कृञो यत्नार्थकत्वे तत्स्वन्यायात्स्वर्थपामपि न सिद्धिरिति भावः ननु कृञः

फलावाचकत्वेकथमकर्मकत्वमत आह अयं भाव इति वाचकत्वादीत्यादिना स्वार्थव्यापारव्य
धिकरणफलवाचकत्वस्य संग्रहः रीत्याहीनामेव फलार्थकत्वाभ्युपगमे उक्ते हेतोः व्याप्तिः सर्व
त्रातदनभ्युपगमेतु संभवाभावः तथाच कृञ्यादेः फलार्थः सकर्मत्वादित्यनुमाने विपक्षबाध
कतर्कप्रदर्शनपरे कृञो कर्मकेत्यादिमूलमिति पर्यवसितमिति भावः यद्वा दीनोफलार्थक्षि
त्वव्यापारबोधकत्वे मुख्यसकर्मकत्वे कारीत्यादौ नानुविषयानुव्यापकत्वरूपं गौणं नदिति
वदतामतमनूद्य निराकरोति नचेति भाक्त इति भज्यत आश्रयते सेव्यते वा शब्दार्थेनेति भ
क्तिः लक्षणा तया शब्दार्थस्येति रोधानात् स्वतानेव हेतु कर्तृयाशब्दार्थस्योपदानाच्च ननु आगा।
तो भाक्त इत्यर्थः भाक्तत्वे यीति लक्षणानिबंधनत्वेपीत्यर्थः कर्मणीति मुख्यसकर्मकत्वमादाय
शास्त्रचारितार्थ्यगौणे तद्व्यापारे मानाभावाच्चेति भावः तत्र लौकिकदृष्टान्तमाह नहीत्यादि मा
णवकाजपदव्यवहारविषये गौरोहित्यादिनातदपि कार्यं प्रवर्तेनान्नमहदन्त स्पृक्तमानइत्यादावाणवा
रणायाः स्त्रितस्यगौणमुख्यन्यायस्य च विशिष्यापूर्वोपस्थापकविधिहत्तेः योयाहानपूरः सर
पदकार्यविषयत्वस्यान्यत्र व्यवस्थायायताञ्चात्र तद्विषयतेने ॥ मूलेविंकिंत्यादननमेवेति
सर्ववाक्यशेषः अत इति परं व्याचेष्टेसारेपत इति न न कर्मवत्स्यादिति मूलस्य कर्मवद्वचनाचापि

व.र.
२१
२१

भवेदिति यथाश्रुतोर्थो लभ्यते स च बाधितो ऽविवक्षितश्चेत्यत आह कर्मवत्त्वादिमनेनेति सूत्रे लक्ष्यत इति सू
त्रविहिते लक्ष्यत इत्यर्थः ननु यत्नमात्रार्थकत्वेपि नेन सूत्रेण कुतो न यगाद्यतो मूलकाराशयं प्रकटयति
अयमर्थ इति यगात्मनेपद इत्यादिनाचिण्णादिग्रहणे तेपि नात्र लादेः कर्मत्वस्य सम्भवः इष्टविदिति
दृष्टान्ते विवृणोति यथाहृत पूर्वत इति तत्र पराभावप्रयोजकेकारणाभावं दर्शयति दर्शनस्येति द्वाहृतिच्चात्
घटमात्रवृत्तित्वाभावेन कर्मस्थक्रियात्वाभावादित्यर्थः एतेन कर्ममात्रवृत्तिफलानुकूलक्रियार्थकत्वं कर्म
स्थक्रियकस्य लक्षणं कर्मणि शिष्टविशेषाधायकक्रियार्थत्वं तु यद्योतनाभिप्रायेणेति सूच्यते तत्र हि ती
यलक्षणाभिप्रायेणाकते नन्वेवमिति विषयावच्छिन्नेति विषयवृत्तित्वाप लक्षितेत्यर्थः अत एव
कात्वे हेतुमाह अन्यथेति आवरणभंगरूपफलार्थकत्वाभावे इत्यर्थः सकर्मकत्वेति स्वार्थफलव्यधि
करणत्वा सुक्त रूपस्य तस्य दर्पणादावसंभवादिति भावः किन्नु स्यादिति क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्रोप
ति रूपफलाश्रयत्वं घटावरणभंगरूपफलाश्रयत्वस्यानपि सत्वादिति भावः ८ ननु निर्वर्त्यवि
कार्यकर्मणोः कर्मवद्भावो न प्राप्यकर्मणीत्यत्रैव किं मानमत आह मूले सिद्धेन इति कर्मवत्कर्म
णा तुल्यक्रिय इति सूत्रे धातोरेकाच इति सूत्राद्धनुवृत्त धातुग्रहणेन विभक्तिविपरिणामेन धात्ववा
च्यक्रिययेत्यर्थः सामानाधिकरण्याभ्यां तु तुल्यक्रियेकर्तरि साध्यसिद्धिर्न तिष्ठ्यालीपचती

२१

त्वादेव स्फुटः स्वतोऽपि व्याप्यपरं स्पन्दार्थत्वाभावादेवानतिप्रसंगोऽकर्मग्रहणमिति विच्यमानेन कर्मस्य क्रियाल
क्षणपतीत्यर्थो निर्णीत इत्यर्थः कर्मस्य क्रियकत्वे च प्राप्यभिन्न एव कर्माणि संभवतीति दर्शयितुं द्रव्यवि
तं कर्मविभागसंयोगान्दर्शयति सारे इच्छितं कर्मेति तत्राद्ययोर्लक्षणावत्प्येते वक्ष्यते इति क्रियाकृतविशे
षणामिति हारिकारिका इत्यर्थः कर्मगतत्वविशेषाधायकक्रियार्थकत्वे कर्मस्य क्रियकत्वमेवान्वय
यतिक्रमेण कर्मैव स्वाश्रयसंयोजकमित्याह न स्वयमेतिमित्यादिना विकार्यमिति विकार्यत्वं च मोम
सवर्णीकरणानुपामिषवैकवेषाचूर्णपतिपरिणामित्वविवक्षया वोच्छ्ज्ञानमितिनघावेतनकल्पे
क्रियाकृतविशेषधर्मवत्वं कर्मगतं कर्मैव स्वाश्रयसंयोजकमिति भावः एवं कल्पन्तु कर्ममात्रवृत्तिप
लार्थकत्वे धात्वर्थकर्मस्य क्रियकत्वे अमि च तत्र निर्वर्त्यविकार्ययोः स्थले उत्पत्तेरभिव्यक्तस्य च कर्ममात्रवृ
त्तित्वात् न तु प्राप्ये संयोगरूपफलस्य समवायेन तत्राभावाद्रूपफलस्य च विषयत्वा समवायाभ्या
कर्तृकर्मोभयवृत्तित्वेन कर्ममात्रवृत्तित्वाभावादिति अधिकमन्यत्र प्रपंचितं सकर्मकधातूनां फ
लार्थकत्वेनैव पाचिक युक्तिमयुक्तम्यपस्याति धातूनामितिप पर्यायतापत्तिरिति एकधर्मावच्छिन्नशक्तत्वा
दितिभावः ननु त्यजिगम्योर्व्यापारवचनत्वाविशेषे यिन पर्यायतापत्ते गमनत्वं दर्शयत्यविभागसंयो
गरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वेन विभिन्नत्वादेनाह उपलक्षणत्वेपीति अपशब्दत्वे मतिशक्या

ल॰ द॰ व्यावर्तकत्वं चोपलक्षणत्वं पूर्वोक्तं वाजनकत्वादिति तथा च संयोगविभागयोः स्वार्थव्यापारजन्य
२२ त्वाविशेषात् स्पन्दस्य व्यापारे संयोगस्यैवोपलक्षणेन विभागस्तत्र विनिगमकाभाडम योपलक्ष
णत्वेन तु पर्यायतापत्तिस्तद्वदस्यतिफलेशक्त्यभ्युपगमश्चावश्यक इति भावः कर्मप्रत्ययोर्धात्वयि
त्वे स्यैव विनिगमकत्वेन यजाचेतस्य लेलक्षणा योग्यते स्व नोक्तरीतिर्धातोः फलार्थकत्वसाधि
कत्वस्य स्मोपि वदेतिष्पंसूचितः उपसंहरति तस्मादिति उक्तयुक्तिकदंबादित्यर्थः निर्विवादमे
वेति स्वार्थफलसमानाधिकरणेत्याद्युक्तावकर्मकत्वस्य फलार्थकनामन्तरेणासंभवादित्यर्थः ननु
पूर्वोक्तसकर्मकत्वाभावबहुत्वतु त्वद्रूपाकर्मकत्वस्य फलार्थकत्वविनाप्युपपत्तत्वान्नेदं न साध
धकमत आह भूसत्तायामिति गणेयुफलस्यैवोपादानात्तन्मामात्पस्येति भावः अत एवेति धात्व
मात्रस्य फलवाचकत्वादेवेत्यर्थः द्रार्थ इति फलद्रूयार्थक इत्यर्थः ननु तत्र चेद्रूपादानात्तस्य कर्म
काणाफलार्थकत्वे मानमस्तु न त्वकर्मकाणां तत्वेन तत्राह दिशिति तथा सत्यकर्मकेषु फलानिर्दे
दि३ शवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ४ ननु व्यापारो भावनासैवत्युक्तविवरणेन न भावनायां यात्वर्थतानिर्ण
यः यचविया कां करोतीति विवरणेन तस्याख्यातार्थत्वस्यैव निर्णयादिति मीमांसकमतखंडन
परतया तस्मात्करोतिरिति मूलमवतारयति न निर्त्याहि वाच्यत्वमिति तिङ्-तज्जन्यबोधविषयत्व

मित्यर्थः यथाग्नजमकृतिमन्वयाविति न्यायस्य संख्यादेर्व्यभिचारमाशंक्याह तद्यागमेहीति हियतस्त
देकत्वे ग्रागामे एकवचनादेरागमेसमवधाने ह्यपतेऽतत्स्यमाधान्येनभानं यथाऽऽह ग्रणादीनामि
त्यर्थं तथाच यथा पशुना यजेतेत्यादावेकवचनं रूपमन्वयार्थं तथा प्राधान्येनभानेन तथामन्वयार्थ
त्वे भावनायाः प्रकृते प्राधान्योपपत्तिस्तु करानस्यात्वातनस्युपमित्यभवन्मेतेन तदनुपपत्तिरितिभा
ननु धात्वर्थोऽभिनाप्य कत्वाभावे सर्वात्मसकर्मकत्वानुगतकर्तृत्वयोऽर्थं व्यत्वापत्तिरतआह एवं चेति
भावनायाम् लिङ्-र्थे वेचेत्यर्थः तथाचाखेत्यपाके फलानुत्पत्तिद्विषायां पाके जातो न वितेप्रत्र भवि
ष्यतीत्युत्तरानुरोधात्फलमात्रधात्वर्थं वाच्यमिति मीमांसकाशयः हेतोः पूर्वमनुपादानादाह अ
भिमायस्येति तदादीनां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः प्रयोगापत्तेरिति गमनपदार्थसंयोग
स्य ग्रामे सत्वादिति भावः भवतीत्यनापत्तेरिति पाकपदार्थविक्लित्तेस्तदानीमविद्यमानत्वादि
तिभावः विद्यतऽत्याद्यतेष्वतिव्याप्तेः परितित्यज्यफलमात्रस्य धात्वर्थत्वं विवक्षुत्वायात्तम भवि
ष्यतीत्युत्तरस्य याकर्तृत्वादयतीति विवरणस्य चासम्मतेऽनुपपत्तिरिति भावः मीमांसकैकदेशि
मतमुपन्यस्यति यत्त्विति नानुपपत्तिरिति त्यक्तचनाचर्थ्य व्यापारस्य ग्रामादेर्बाधात्व्यप्त्यायति
रित्यर्थः एवमन्यत्रापि बोध्यमिति भावः ननुकर्तरि विहितस्यकृतः यत्नेत्यादौ कर्त्रर्थकत्वेन (

ल॰द॰ः शानाद्विहितयजादीनां व्यापारार्थकत्वासंभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावयुत्पनुशासनसार्थक्यमित्या
२३ शंक्य दृष्टान्तप्रदर्शनेनाया करोति कर्त्राख्यातवदिति तथा च कर्तृविहिताख्यातस्य व्यापारार्थ
23 कत्वात्तद्विहितयजादीनामपि तदर्थकत्वोपपत्तेरिति भावः ननु कर्त्राख्याते भावप्रधानमा
ख्यातमिति निरुक्तात्कर्तृविहितस्य तस्य भावनार्थकत्वे प्यत्र मानाभावात्तस्य व्यापारार्थ
कत्वसंभवात्तदाह तद्विरोधायतेऽपीति तत्पदेन तदीयसिद्धान्तपरामर्शः भावप्रत्ययान्तोधात्व
र्थानुवादकत्वात्प्रयोगसाधुतामात्रार्थकत्वमिति तदीयसिद्धान्तविरोधाय तेऽपीत्यर्थः तत्र
याकङत्याहोमवलेति फूत्कारकृत्यादिरूपेत्यर्थः व्याख्यानमित्यस्यार्थप्रदर्शनेन विवरणमि
ति अत इति पूर्वोक्तहेतोरित्यर्थः तदपि पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपीत्यर्थः अपिना
प्रकृतिप्रत्यययोरित्यादिन्यायसमुच्चयः यद्वानितिमूलमत्वार्थे सा च कपरत्ययाख्यावष्टे
पकवानित्यादाविति यद्युक्तविवरणाधानतोभावनायां शक्तिनिर्णयकं तस्यात्तदायद्वानित्यादेः
पचत्यादेर्व्यापारावाचकत्वासंभवात्प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयापत्तेरित्यर्थः अतत्वेमं विशदयति यर
अयं भाव इति सहार्थमिति संचहार्थमित्यर्थः बूतोबोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थः प्रत्ययप्र
तिग्रहविशेष्यः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालीत्यर्थः नाहप्रावृत्यति

सिद्धं कार्य्यकारणभावं स्फुटयति विशेष्यतयेति इत्यनेनरित्यस्य विशेषः अग्रहणाधिकरणेनोक्तेति अ
रुणायेनिपदापानारुणस्य प्रथमैकरणत्वेन क्रियायामन्वयः पिंगाक्ष्याद्यर्थेऽभेदान्वयस्तु पाक्षिकः
तत्रोक्तं वक्ष्यमाणेति क्रियात्वमेव कारकान्वयितावच्छेदकं न त्वाकांक्षा तत्त्वात्कारकस्येति स्ववर्ण्यनिर्णयि
वक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः शंकते संबंधमात्रमिति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ ऋत्वाधानाख्यातार्थया
यागभावनया संबंधसामान्यप्रतिपाद्यते क्रियाकारकभावसंबंधबोधनेन नाम्याः अतः कश्चिद्दृभि।
धादिरूपो व्यापारोस्ति तद्वाचकपदाभावादिति निरर्थः तथा चोक्तस्थले यागसंबंधि भावनेत्यवबो
धो न यागकर्तृत्वकासैतिन्न द्वन्द्वमहनेयाकसंबंधिकतेतिबोधः कर्मत्वादिनाबोधयघक्रियायाः।
अपेक्षणादिति भावः कर्तृः कारकत्वेन तादृशान्वयायोग्यत्वात्सापि दुर्वाचेति दूषयति योग्ये
तेति ननु तत्पदार्थे तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गवत्त्वं योग्यतास्ति च सामाम्पकृते याकप्रयोजकत्वान्यत्या
कसंबंधित्वरूपा कर्तृत्वेरत आह अन्वयप्रयोजकरूपेति तथा च तत्पदार्थे तत्पदार्थेनावच्छेदका
वच्छिन्नत्ववत्त्वस्य योग्यत्वे घटेन जलमाहरेत्यत्र जलाहरणे घटकरणकत्वससमन्वयापि र
घटस्थापितमिन्वयात्वेनान्वयापत्तिरस्मिन्मते तु सच्छिद्रेतरघटत्वप्रजलाहरणान्वय
प्रयोजकत्वेन तदभावान्न तदन्वय इति भावः ननु तत्र च्छिद्रेतरघटत्ववत्त्वमप्रकृते किं कारकस्यान्व

ल॰ट॰ पमयोजकरूपं परभावाहनन्वयश्राधाघनेत आह क्रियात्वमेवेति ननु कृदर्थकर्त्रादिसभा
२८ वनायां घाकाहीनो वर्त्तमानत्वेनान्वयसो त्वम्भाव्नानन्वयापत्तिरत आह वस्तुत इति अजेत्यादेः प्र
24 धानद्रव्यहक्रेनकर्मप्रत्ययार्थत्वेनव्यभिचारस्य स्फुटत्वात् तदुपेत्य द्वितीयकल्पेऽपव र्त्तवर्णयति
अजेत्यादि इष्टापत्तावाह कृगधादेरन्वायत्ते श्रुति तस्याः प्रयान्वयस्यानुभूयमानस्यानुपप
तेः प्रत्ययार्थत्वस्येतन्नियामकस्यतत्रासत्वादित्यर्थः ननु तर्हि सामुत्पत्तिरयार्थैव स्यादत
आह किंत्विति अपेयः प्रत्ययार्थः सप्रधानमित्याकारकोऽर्थः उत्सर्ग इति अस्मति विशेषा
नुशासनेन तस्य प्राधान्यस्यैनादिति भावः ननु कथं तर्हि व्यापारविशेष्यकोबोधो तत्राह विशे
ष्यत्वादिनेति तथा च बोधस्य व्युत्पन्न सारित्वाद्यस्य प्राग्व्युत्पत्ति स्तस्य तथैव बोध इत्यर्थः त
देव विशदयति अतएवेति बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः प्रपत्मांतेति सन्नुपदर्शितः श
ब्दानावच्छेदकेति तन्मते शब्दानावच्छेदकाचोपविशेष्यानि स्वशक्तसंबधस्यैवलक्षणात्वेत
शक्ततावच्छेदकप्रकारकतीरादिविशेष्यकबोधतात्पर्यलक्षणाग्रहस्य हेतुत्वादिति भा
वः ततैयायिकानामिति तन्मते यद्धर्मवच्छिन्नेशक्तसंबध त्र पत्तत्क्षणाग्रहस्तद्धर्मावच्छि २४
न्नविशेष्यक एव बोधा न एव गंगानीरस्य गंगाधोषइत्यत्र कदापिनीरत्वेनकदापि निट्टे।

गतीरत्वे नवोधइत्युपपद्यते इति तद्भावविपर्य्ययेणेति निरूपितत्वसंसर्गावच्छिन्नघटनिष्ठप्रकारतानिरूपि
तकर्मत्वाविशेष्यकद्वितीयाकर्मणेति बोधे सप्तम्यन्तघटपदसमभिव्याहृततादृशपकर्मत्वपदज्ञाने
कारणमिति कार्य्यकारणभावग्रहवतामित्यर्थः नतद्युत्पत्तीति तादृशबोधेघटपदाव्यवहितोत्तर
सप्तम्यन्तत्वेन कारणतावादिनामित्यर्थः निराकांक्षत्वमिति उक्तरूपसप्तघटः कर्मत्वमित्यत्राभावादिति भा
वः अत एवेष्टकार्थं वस्तुतस्तु यस्ययस्याबोधस्तस्य तस्यानुत्पत्तिरिति वक्तुमुचितं अत एवारोपे सति
मित्तानुसरणेन च निमित्तमस्तीत्यारोप इतिप्रामाणिकाश्चन्याहि प्रपंचितं मदर्पणे प्रत्ययमसवधा
नेप्रतीयमानार्थस्य प्रत्ययार्थत्वमिति न्यायाकारमभिप्रेत्य मूलमवतारयति तदागमे हीति अ
नेतिनपुंसक ८ तिव्याप्तमिति नपुंसकमनुपुंसकेनैकशेषएकवचनात्तत्ता च व्यभिचरितमित्यर्थः व्यभिचारमेव विवृणो
त्युपपादयति कृञेति पक्वमिति पक्ववानित्यादावप्युपलक्षकमिदं तत्र भावनायाः प्रत्ययार्थत्व
कर्त्रादेः पाच्यमानत्वेपि प्रत्ययार्थत्वाभावे सप्तमि चारात्तभावनिष्ठात्व किंकृतमित्यतः किंवि
षयको व्यापारः इत्यर्थकाकांक्षायाः परस्याजिज्ञासत्वावगमान्यथास्थितमित्यतः फलविषयकव्यापारबोध
२२ नस्यान्तरत्वानुपपत्त्या व्यापारप्रतीतेर्थोक्तेः प्रत्ययार्थत्वाभावाच्च व्यभिचार इत्यर्थः विवरणमितिप्र
त्यान्तरभावरूपमित्यर्थः तयोः प्रत्ययार्थत्वसाधकत्वेपि च तत्त्वेवाच्यभावनाप्रत्ययवाच्यत्वसाधि

ल॰ र॰
२५
25

त्याह तत्रापीति अपिशब्दस्यार्थान्तरसमुच्चायकत्वेनावच्छेदकत्वमाशंकते नन्विति तथा चोक्तापत्तिरिष्टैवेत्यर्थः भा
वनाया धात्वर्थत्वमपीष्टमेव समुच्चयं व्यक्तीकरोति तथा चेति उभयेति तदुक्तोभयेत्यर्थः साधारणेनेति
प्रयोगद्वये विशेषणेनेत्यर्थः प्रतीतेरिति भावनाप्रतीतेरित्यर्थः उभयस्याधारणा इति प्रयोगद्वयेनैव यत्ने
न च हेतुक इत्यर्थः तथा चेति उक्तसाधारणस्यानतिप्रसक्तानुगतधर्मस्याभावेनेति उक्तत्वयोरननुगतयोः
प्राहकतावच्छेदकत्वे परस्परं व्यभिचारात् ज्ञानत्वस्यैव प्राहकतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति भावः ननु पचति यजेत्या
दौ धात्वर्थत्वमज्ञानतोऽपि भावनाबोधात् यत्यादिनिष्ठत्वज्ञानत्वस्यैव भवद्भिरपि प्राहकतावच्छेदकत्वमा
स्थेयं तथा चाननुगमः समो व्यवहितोत्तरत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकाशे निवेशेन व्यभिचारवारणात् भयोर
पि सममत आह भवद्भिरपीति स्वमते सर्वत्र भावनायाः प्रेत्यर्थत्वाङ्गीकारे भवदिति १ साधकान्तरमि
त्यस्य धात्वर्थपारवाचकत्वे इत्यादिः किंशब्दस्य प्रश्नार्थकत्वादत्रापि तदुपादानेन तत्समयोजनान्तरमपि
तदुक्तत्वमस्यतीति सूचयितुं किमादिविनिर्मुक्तत्वेनेत्यादिमाह कार्य्यमित्यत्रेति ग्रिनिरिति भूत इत्यधिकृत्य
करणे यजे इति सूत्रेणेति शेषः एतेनेत्यादेः क्रियायोगमन्तरेणेति क्रियान्वयिनामेव कारकत
याधात्वर्थपारवाचकत्वे कार्य्यबोधकत्वादिलोकमात्रसिद्धं कारक इत्यधिकृत्य विहितानाख्यातादा
वहेमवेन तत्र विधीयमानानापदादीनुपपत्तिस्तदाविधानिन्यर्थः तदेव व्यक्तीकरोति विना क्रियामिति

गम्यमानेति उपस्थापकपदाभावे व्याहृत्येणाप्रतीयमानेत्यर्थः आख्यातेति यौ कृतिवति स्थायीत्यर्थः
तथा त्वायत्ताविति गम्यमानक्रियामादायैव चैत्रतण्डुलादीनां कारकत्वोपपत्तावित्यर्थः लिङ्गसंख्या
न्वयानुरोधादिति याचकाइत्याख्यावतिशेषः आवश्यकमिति तद्व्यन्तं विना लिङ्गाद्यन्वयबोधानाय
त्तेरिति भावः तेन हृदयैकत्रो आदेयादिति भावनो विनाकर्तृत्वस्वरूपस्यैवानिष्पत्तेरिति भावः मा
वनेति भावनाबोधकइत्यर्थः कालान्वयेति निष्ठार्थभूतत्वस्येत्यर्थः तस्येति व्यापारस्य धात्वाच्यत्वस्येव
र्थः असामर्थ्यादिति आतिभिन्नपदार्थकर्मणः तृतीयान्तहरिनत्त्वयदार्थकर्तृकरणयोः कारकत्वे
नक्रियासाकांक्षत्वतयार्थस्य भूनिरपेक्षत्वादित्यर्थः अध्याहृतेति करोत्यर्थव्यापारसामान्यमनुसंधाये
त्यर्थः तथा च नवेः कृत्वामित्र इति तत्रबोधाद्वध्याहृतक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं तत्रावतमित्यर्थः नत्व
ध्याहृतक्रियाद्वारकं सामर्थ्यं कृहस्यमतआह हरधोदेनेत्यादिविधार्थंव्यादिति समर्थः पदविधिरिति
परिभाषणात्तत्वतां दर्शसामर्थ्यानुपगमे तन्मूत्रप्रणायनवैयर्थ्यादित्यर्थः हरिकृतमिति कृतोव्या
पारार्थकत्वस्य त्वन्मतसिद्धतया तन्निरूपितकर्मकर्तृत्वस्य हरौ साहाय्यात्वादध्याहारं विनैव शाब्द
वारितार्थोन्मसिद्धातमित्याशयः अध्याहृतत्तद्वारकसामर्थ्यमादाय शास्त्रमहत्त्वसंभवादित्यर्थः एव
क्रियान्वयित्वमेवेति एवकारेणापरस्य रमाकांक्षत्वस्वरूपस्यासाध्यवच्छेदः तथा चाध्याहृतक्रिया।

ल॰ र॰ यामुभयोरेवान्वयित्वादुवबेहिण वितिवनमाशयसमासोपपत्तिरितिभावः तस्यतत्वेहेतुमाह

२९ अप्रकृत्यर्थमितितत्रनञर्थाभावप्रसज्यप्रतिषेधस्यप्रतियोगितयाप्रकृत्यर्थस्यकर्मतयादर्शनक्रियान्वयि

26 तयोन्वसामर्थ्यस्यतत्रापिसोलभ्यादितिभावः कृतः सर्वमस्तिकश्चिन्नास्तिकायाः कारणतयासर्वपदार्थस्य

कर्मतयाकृत्यर्थव्यापारान्वयित्वादितिभावः ननुएवमेवविधायकेसूत्रेसर्वंचर्मणास्तीतिनिर्देशोनाहं।

प्रसामर्थ्यस्यापिसमासप्रयोजकताबोधनेनप्रकृतेसमासायतिरूभयसमाधेयेवेत्यत आह किंचेति

अप्रकर्तृत्वायनाविरुद्धस्याख्यातार्थव्यापारस्वत्वाभावादितिशेषः अस्मन्मतेतुणिच्प्रकृत्यर्थव्यापारस्व

त्वान्नतदनुपपत्तिरितिभावः ननुविश्वामित्रस्यकरणत्वविवक्षायैवतत्रतृतीयाहृत्तमेत्यत आह

ग्रामंगमयतीतिवत्हेतुरिमितमभितिसूत्रेणकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलसंबंधिनएवकर्मत्वविधा

नेनविश्वामित्रस्याकर्तृत्वेग्रामस्याप्रकर्मत्वाभावेनतत्सूचकयदेतत्तरंद्वितीयानुपपत्तिः धात्वर्थव्याप

रप्रयोज्यफलाश्रयत्वेनैवतस्यकर्मत्वाभ्युपगमेनुणिजन्तकर्मतैवस्यान्नगमिकर्मेतितिभावः इ।

ष्टापत्तौत्वाह नप्राविति तद्विधानादिति द्वितीयाविधानादित्यर्थः इदमपलक्षणं विश्वामित्रस्या

कर्तृत्वेतत्रणिचोऽसंभवस्यापिकर्तृप्रयोजकव्यापारएवतद्विधानादिति एतेनेति आख्यातार्थः स्व

मास्तमिति अयंभावः आख्यातव्यापाराश्रयस्यकर्तृत्वनियामेनेत्यर्थः उभयमिति प्रयोज्यप्रयोजकयोः॥

पारद्वयमित्यर्थः नदाश्रयत्वादिति आख्यातार्थतादृशव्यापारवत्वादित्यर्थः अपातमितिश्रयं
भावः आख्यातस्य व्यापारद्वयाभिधायकत्वेन विक्लृप्तमित्रस्य कर्तृत्वोपपादने नत्कर्तृत्वस्यातिरूढाभि
धानाद्विक्लृप्तमित्रेणेति न तीयानुपपत्तिः उभयोरपि कर्त्रोराख्यातार्थव्यापारवत्त्वस्याविशिष्टत्वान्न प्र
योज्यप्रयोजकभावासंभवादिदं न मतिचेत्यनुशासनविरोधः आख्यातार्थव्यापाराविवक्षायां भावप्र
त्ययान्तणिजन्तव्यापारबोधानायत्तिश्चेति ननु णिजाख्यातान्यतरार्थव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं एवं च वि
क्लृप्तमित्रस्य णिजर्थव्यापारवत्त्वादेव देवदत्तस्यापि तदर्थतद्वानकर्तृत्वोपपत्तिरत आह किंचेति यथा प्र
कृतत्वेनेति अन्यथा सर्वेषामेव व्यापारस्य यत्किंचिदाख्यातार्थतया तत्प्रसंगादिति भावः अकर्तृत्वेनेति
द्वाकायेत्तकाख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्यदेवदत्ते तत्कर्तृकर्तृत्याख्यातघटकतया भा
वेनासत्त्वादव्याप्तेरित्यर्थः वस्तुतो विक्लृप्तमित्रो न णिजर्थव्यापाराश्रयः प्रयोजकव्यापार एव हेतु
मति चेति लिङ्विधानात् तथा चोक्तलक्षणव्यापारे णिजर्थत्वनिवेशासंभवेन विक्लृप्तमित्रस्य कर्तृत्वो
पपत्तये मीमांसकैर्धात्वर्थव्यापारार्थकतावश्यमभ्युपेयेत्यभिप्रेत्याह द्विविधमिति स्वार्थे द्वितनमि
ति निर्मूलत्वकल्पनालापितत्वमित्यर्थः हिहिमिति यथाश्रुतार्थाभिप्रायकं कालान्तवायेगप
स्यतदर्थस्याक्रियात्वाभावात् किंतु नाशन्यानुयोगादानआगणवपमाहावतिव्याप्तिः सत्वाधानस्था

ल॰र॰
२७
27

योव शास्त्रविषयत्वपा साधुत्वप्रसंगादितिबोध्यं याइत्यस्य द्वितीयांतत्वबोधनायपपशस्पहीत्युक्तिः वाइत्या
दिनास्वरादिमामाङ्क्षे गच्छतेप्रयोगः स्यादिति स्वरादिमामाङ्ङो गच्छ मातिमिमीते इत्यादिप्रयोगाः प्रस
ज्यरन्नित्यपि सत्यंतो याडानेनतदर्थस्यकालासंबंधेनक्रियान्वाभावात्रोक्तायत्तिरितिभावः निया
मकइति तथा च सत्यंतोपादानंनिरर्थकमितिभावः अर्थानादेशनादिति अर्थस्य सतोदेः अनादे
शनात् अनिर्देशादित्यर्थः आधुनिकत्वेति पाणिनिभिन्नकर्तृकत्वावगतेरित्यर्थः सर्वधात्वर्थानि
निर्दूष्टा स्यापाणिनीयत्वात्तत्तस्यनियामकतेतिभावः चुलुंपादीनामहंकरणान्नभ्वादिनांत्रे
रङ् विधानाच्च धातुतेतिदिक् ॥ धात्वर्थपदेवेति धात्वर्थत्वेनरूपणफलमेवेत्यर्थः तथा चनेतत्
त्रानुपपत्तिर्धात्वोर्थायाभावात्मकत्वसाधिकेतिभावः यथाश्रुतइति ग्रहपदमनध्याहृत्यपर्वाईत्यस्य(
व्याख्यानेनलच्चान्योन्याभावस्यस्थितिविषयकतयाः दोषत्वादित्यर्थः नस्यक्तिः दोषत्वमतआहउ
ततात्विति यथा चैत्रपुत्रश्चैत्रइत्यत्र तत्रैत्रइत्यत्र तत्रैवोन्यतेरपरोत्वात्त्वधीनत्वात् तमावि
तिज्ञानेइत्यर्थः सच हलंत्यमित्यादौप्रसिद्धः प्रकृतेप्युपपादितः ग्रहपदानध्याहारेतुमोक्तान्यो
न्याश्रयस्य पृथिव्यां जलं नत्वपृथिवीतिवत्स्थितिविषयकतयावाक्यार्थबोधप्रतिबंधकत्वेनादो
षत्वात्हलंतोधात्वर्थस्यक्रियात्वेक्रियात्वस्य च धात्वर्थतायामविवादात्तत्र हृषणोद्भावनस्यानुचि

तत्त्वादिति पर्यवसितोऽर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति नावत्त्वैवानन्तप्रसंगो गुरुधर्मावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य।
तस्यानन्तप्रयोजनकत्वापत्तेरित्यर्थः लघुप्रयोजनाभावादिति भावः ननु मन्मते एवं वीप्सारोपेऽभूत्तावयवस
मुदायरूपक्रियायां धात्वर्थतया तज्जनयोर्वीयव्यापारे पेण फलस्य क्रियात्वव्यवहारसंगतिस्तस्या धात्वर्थ
त्वानभ्युपगमे तु तत्प्रसंगातिरतत्राह धात्वर्थत्वादिति तथा च फलत्वव्यवहार इव तस्य क्रियात्वव्यवहारे
पि धात्वर्थत्वस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेऽन्योऽन्याश्रय इति भावः भाष्यादाविति कर्मवत्सूत्रे भूवादिसूत्रे
चेति शेषः आदिपदाद्धरणादिपरिग्रहः ॥ अकर्मकाणां व्यापारार्थकत्वप्रतिपादनपरतया मूलमव
तारयति नन्विति अस्येवेति क्रियावाचकस्यैवेत्यर्थः एवकारेण फलमात्रवाचकस्य व्यवच्छेदः तद्वाच
कत्वं प्रयोजकमाह क्रियामतीति प्रत्यभावादिति अधातुत्वेति आपत्तेरिष्टत्वेन न तल्लकारदर्शनादि।
तिभावः धर्मिभागे इति कर्तृगते फले इत्यर्थः तत्सम्भाव्यतायामेव विवादादाह भाव्यत्वेनेति भावना
निष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः विवक्षायामस्य लमेवमप्रधानतरभावप्रदर्शनेनाह सत्तातो गतेत्वेति गत इति कर्तरि
क्तः उत्तर इति प्रश्ननिवर्त्तकवाक्यमित्यर्थः प्रतीयत इति अस्यास्ति धात्वेनेत्यादिः ननु क्रमप्रश्नस्योत्त
रं गत इति नेतिवोत्तरे युज्यते जिज्ञासानिवर्तकत्वाभावात् किं चास्य धातोः स्थितिरूपफलमात्रार्थक।
त्वेपि तत्त्वावेशमहत्तायत्वेनानुपादानात्तत्र यत्नस्य करणतयान्वयेन फलेन त्रिष्याद्यत्वलाभेनैवो।

ल॰ द॰ कृजिज्ञासानिवृत्तिसिद्धान्तो हि कृतीत्यास्तां धातोर्व्यापारार्थकत्वसिद्धिरत आह उत्पत्त्यादीति उत्पत्त्यादिरूप।
२८ त्वार्थकाकर्मकधातुप्रयोगे त्वित्यर्थः स्तु नराभिति प्रतीयत इत्यनेनान्विते तत्राश्रयतावोधस्योभयसिद्धत्वेन स्व
28 धात्वेनाभिधीयमानत्वात्सेव व्यापारः यो वा यथैव तत्संसत्तायामिवास्माकमपि कालत्रयतमारोपितमेवे
ति भावः ननु तत्राप्याश्रयताया धात्वर्थत्वकल्पनमप्याग्रहमूलकमेव उत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रोहिता
श्रयिकाभूतान घटनोत्पत्तिरित्यपि मत्तबोधत्वाभाद अत आह अत आह किंचेति तस्याएवेति भावना
या एवेत्यर्थः यथा चैतत्तत्पोक्तं तिङर्थस्तु विशेषणमित्यर्थकग्रन्थावसरेसार एव तद्विधानाद्धिति।
लडादिविधानादित्यर्थः तत्रसेमतिमाह क्रियाभेदायेति क्रियाभेदे लडाद्यर्थः कालत्रयार्थः क्रिया
मात्रमेहवः कालइति यावत विभक्त्यर्थे मे ख्यातं सर्वस्य नामाख्यातार्थस्यमेहिकेत्यर्थः एवमिति उ
क्तयुक्त्याः कर्मकाणां व्यापारवाचकत्वे इत्यर्थः मूर्ते दोषभावादिति अशेषेणोकार्न्वयेन भावोभ
वर्नतस्माद्धित्यर्थः भावनायाः फलाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वाद्धितियावत् फलितमाह स्मारे
भावनायाइति फलसामानाधिकरण्यमितिफलाधिकरणताव्यापकाधिकरणताकत्वमित्यर्थः।
२ तस्य ष्टत्वइतिधात्वजन्यतीतौ भावनायाः स्पष्टतयाभानेइत्यर्थः दोषइतिप्रयोजक इत्यर्थः स्पष्ट २८
ज्ञाननिरूपसामानाधिकरण्यस्वरूपसतः प्रतिबंधत्वात स्पष्टत्वे च फलमतीत्यनभिमतत्वमिति

भावः तन्नाप्रसक्तेर्दोष इति पाठस्तु साधुः शंकते नन्वेवमिति एवमिति अफले व्यापारार्थकत्व इत्यर्थः किंक
रोतीति व्यापारजिज्ञासाबोधके मय इत्यर्थः स्यादिति तस्यापि व्यापारबोधने न तज्जिज्ञासानिवर्त्तकत्व
संभवादिति भावः १२ फलनियतत्वादिति वाचकत्वासंबंधे नत्त स्या प्यन्वाहितेत्यर्थः सकर्मकत्वेति फल
व्यापारोभयवाचकपचत्यादौ सकर्मकत्वदर्शनादिति भावः फलव्यापारयोरेकवृत्तित्वस्य गमकाद्व
तिप्रसक्तिमाशंक्य व्याचष्टे रेकमात्रेति तत्र विशेषांशस्य प्रयोजकतायां प्रवेशे प्रयोजनाभावान्मात्रप
दार्थसत्वतत्परतया व्याचष्टे भिन्नेति भिन्नत्वं व्यापाराश्रयापेक्षिकं तथा व्याख्यानस्य फले दर्शय
ति तेनेति पर्यवसितं लक्षणे लक्ष्यं ग्राहयति यथेति तत्राकर्मकत्वं धातुविद्धात्वर्थोपसंग्रहीतकर्म
त्वेन तच्च तद्धात्वर्थोपकर्मनाकांक्षकर्मविशिष्टफलार्थकत्वं तद्धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टतद्धा
त्वर्थकर्मनाकांक्षकमेव फलकत्वमिति यावत् नातो निद्रात्वावति प्रसंगः जीवत्यादि धात्वर्थतावच्छे
दकप्रविष्टप्राणादिकर्मणः कर्मान्तरानाकांक्षत्वात् नन्वमहतं क्वचिन्नाप्येतरवृत्त्या यथा नदी वहती
ति प्रस्यंदत इत्यर्थात् क्वचिच्च मिहेः मेघो वर्षतीत्यादावुक्षमीति बोध्यं आश्रयभेद इत्याश्रयभायं भा
वः स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वलक्षणे कर्तृभिन्नत्वे अधिकरणवृत्तित्वरूपवैयधिकर
ण्येन विशिनष्टि स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वरूपलक्षणे व्यापाराव्यधिकरणवृत्तित्वनिवेशा

त्व॰ र॰ त्वनगम्याहाव्याप्तिरिति अन्तेः फलव्यापारो भयार्थकत्वे समस्माह उक्तं चेति अन्तर्भावादिति धात्वनि
२९ गीर्णकर्मत्वादित्यर्थः ह्युपस्थितयोरेवान्वये कर्मसंज्ञा कार्यान्वयं यथार्थकत्वरूपसकर्मकत्वस्यनात्र
२९ संभव इत्यर्थः स्वाङ्कुलत्ताणन्मारेणमाह कुर्याच्चष्टे फलांशेनेति प्राह्यमर्थ्यादयात्वेन दर्शिलाभइ
त्यन्यत्रोक्तं नन्वात्मानं जानातीत्यादावनुपपत्तिः सकर्मकलक्षणाव्याप्तिः ज्ञानरूपफलेन तदात्वयव्या
पारैवाधिकरणाभावादिति व्याप्तिस्याकर्मकलक्षणोस्थितांशे वासमाधत्ते आत्मानं जानातीतिअन्त
रात्मेति अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मेत्यर्थः शरीरात्मा तदवच्छिन्नः सः तथा चात्मनः एकत्वेपि मनःश
रीरोपाधिभेदपरिकल्पितमात्मभेदमादायैवाधिकरणस्य स्वरूपयादृष्टानाव्याप्तेत्यामीदृत्या
हमिन्नाधिकरणेनि १२ असत्त्वभूतापाइति क्रियान्तराकाङ्क्षोत्पादकधर्मशून्यापाइत्यर्थः तत्स
तीतिति तेन रूपेण प्रतीतीत्यर्थः कृदभिहितइति कृत्सु ज्ञकयजादि प्रतिपादित इत्यर्थः द्रव्यव
दिति द्रव्यक्रियान्तराकाङ्क्षोत्पादकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत्तेन तल्लिङ्गकाप्रतिइत्यर्थः सिद्धत्वेन
भानप्रतीति यावत् तथा चात्र द्विरोधात्रेष्टापत्तिः स्तुतेरेतिभावः आख्याते शब्दोयस्मिन्निति बहुव्री
हिणा वाक्यमन्यपदार्थइत्याशयेन मूलं व्याचष्टे पपपत्यादि तिङन्तास्यां पपप धावेतिस्यां धावतेः
साध्यत्वेन पपपतेः साध्यत्वेन क्रियावोधकत्वाद्दृष्टान्ततो पपतितिरिति भावः मकुत्याद्दीति व्याख्याने २९

विवरणस्य आख्यातशब्द इति कर्मधारय इति तद्भावः अथ व्याख्यानेहेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च तिङ्-न
नु ठेनैकैवत्ताख्यातपदेनैव तिङ्-तन्तूपार्थे त्वाभेशाह पदवैयर्थ्यं तन्मते गुणस्यव हुङ्क्री हिवभासंपाद्ब्कः
तयाख्यातशब्दस्य दस्यतिङ्-तद्दपद्यहितवाक्यपरतोपपत्तिः पचत्यादेर्भागद्वयस्य साध्यसाधनवर्तित्वे
पि क्रियायाः स्तत साधनत्वेनाबोधाद्भूतत्वासंभवश्चेति भावः तदेव विशदयति साध्यसाधनरूपतेति
५६ प्रकृत्यैत्यस्य पाक इत्यादावितिशेषः ननु नयोर्लिंगसंख्यान्वयित्वानन्वयित्वेनवैषम्यात्कथं दृष्टा
न्तत्वं तीति भावोऽत आह यानीति तथा च यत्किंतु धर्मवत्वेन साध्यस्य प्रविवक्षणात्वाल्लक्षबोधइति भावः
तथाभिधानइति उक्तसाध्यत्वेनरूपेणक्रियाया वाच्यत्वे इत्यर्थः आह नस्येति तेडुलस्येत्यर्थः क
र्मषष्ठ्या इति कर्मत्वावच्छिन्नशक्त्याः षष्ठ्या एवेत्यर्थः मानत्वादिति तदनुपपत्तेः प्रमाणत्वादि
त्यर्थः घंजतेनसिद्धभावस्यैवाभिधानेकारकाणामनन्वयत्वात् साध्यस्वभावक्रियान्वयित्वनियमेन
तेडुलस्याकारकत्वात् कर्मत्वेनकर्मविहितषष्ठ्यनुपपत्तिरेवंसत्यंतत्साध्य स्वभावक्रियार्थकृत्वा
मांद्वियतीतिभावः अथ धात्विति साध्यस्वभावाधात्वर्थं भवत्यर्थस्यपूर्वपरापान्वयादित्यर्थः नन्वेह
नपदार्थस्यहदंतार्थफलास्यपचन्दूपलक्षदंतयोगस्यापिसंख्यान्वयेतदनुपपत्तिरतआह नलोके
नीति इदंचसमाधिसोकर्षाद्युक्तं वस्तुतस्तु पत्यासत्त्याय ह्यान्वयफलवत्वेन तद्यान्वयनिरूपितका

तहः रकत्ववत एव सूत्राल्कर्मतालाभेनयाकपदार्थस्यक्रियात्वेनभवनस्य यं स क्रियात्वेपितद्धर्थफलाश्रय
तु: त्वाभावेन तत्र कर्मत्वस्यैव दुरुपपादत्वात्॥ अधिकमन्यत्रावधार्यं ननु नेदुलस्य पाक इत्यादौ षष्ठी
30 व काष्ठैः पाक इत्यत्र तृतीयापि स्यात् वा प्राना नन्वि तूपितकरणत्वस्यापुत्ले रीत्या संभवादित्या
शंकाविशिष्टापत्यापरिहरति एवं रीत्याति पत्वामिति पष्योक्त मयोगेव मेघष्टानुपपत्या यत्रं ते भ्य
त्वमुत क्रियायाधा त्वाच्यत्वाभ्युपगमम स्तवेवत्वपर्यंत स्यतातंष्प्राफलावाचकत्वे व्यनुपपत्तिमान
त्वेनोपन्यस्यति अतएव वितिश्रन्यपातारं पाप्रयोगानुपपत्तिः वार्मत्वघटकताद्धृशफलस्य बोधि
त्वाभावात्फलेस्य ताद्दृशाफलस्यावाच्यत्वेनुतस्यप्रदेशिवद्भावेन स्यसंबोधितयावकर्मत्वाजत्वमाना
९८ धिकरणलोकादिपदाद्वितीयोपपत्यातादृशप्रयोगासंगतिरितिभावः १८ उक्तत्वादितिक्रिये
तरांकोत्वानुस्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमितिग्रन्थेनेतिशेषः तेनतूपपत्तिपास्थितेक्रियान्वया
संभवादितिभावः तेनतूपपत्तिपास्थितेः पप्रमगोधावतीत्यादावभिचरितत्वाद्दहलोकः पा
कइत्यत्र तत्र सिद्धावस्थापन्नक्रियापाश्रबोधेधात्वर्थफलविशेषणलोकादिपदानांलिंगास
र्वनामपुंस्त्वकत्वापत्तिलोकं पचतीतिवदितिभावः उपसंहरति तस्मादिति तत्सिद्धयइतिबुध्स
कत्वाद्युपपत्तयइत्यर्थः घजादेरित्यादिनाभावविहितल्युडादिसंग्रहस्तत्रस्यासिद्धभावेऽपीतिशेषः

पतेनेति घञ्जात्यादीनां सार्थकत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः घञन्तान् सर्व्वा इति यजादिधातूत्तरघञ्‌स्तूपा
यादित्यर्थः मामालोकगौरवस्यादोषत्वादाह अन्नन्तु शास्त्रान्नादिति मुख्यान्तान् सर्व्वाः पाकत्वावच्छे
दकत्वापेक्षयाऽनुपासनमामापपादुत्वाप्रयोगोपपत्तये घञ्जादीनामेव शक्ततावच्छेदकत्वमुचि
तमित्यर्थः ननु भावे घञित्यनुशासनात् सिद्धत्वाय त्वव्यापारे शक्तिरस्तु सिद्धत्वापन्नफलेन तु
क्तौ मानाभावान्नक्ष्येत तद्विशेषणस्याकांक्षाः पुंलिङ्गत्वानुपपत्तेरतस्त्राहहृदिगिति तदर्थस्तु भाव
घञित्यत्र भावशब्देन व्यापारमात्रपक्षे किन्तु धात्वर्थफलव्यापारोभयपरः तस्मिंश्च सिद्धे घञा
दिरित्यर्थो न्नोक्तदोष इत्यादिः आपेक्षायामुक्तं तत्प्रतिपाद्यो भाव इत्यर्थे मानाभावाच्च यो ऽवितत्भाष्य
विरोधो नास्माकमित्याह एवं चेति एवं प्रकारेण घञादीनां सिद्धभावे शक्तिसिद्धौ चेत्यर्थः
कृदभिहित इति कृदभिहितस्य भावस्य एवं तदर्थकं तद्धातुयतानत इत्यर्थः १५ क्रियायामिति प्रवर्त्तनावि
षयक्रियायामित्यर्थः तत्र तद्रूपेण निघातानुपपत्तिं प्रमाणयति निघातानुरोधादिति निघातस्यानु
दात्तस्वरस्यानुरोधेन वर्त्तनेन स्यादित्यर्थः तदेवोपपादयति समानवाक्ये इति एकवाक्य इत्यर्थः एक
वाक्यत्वं च समानात्यर्थं परमावायस्यार्थे रान्वितं तत्क्रियाबोधकतिङ्- तत्त्वं संबोधनोत्तार्थस्य क्रियायामन
न्वयेत्वे ब्रूहि देवदत्ते तद्भावात्समानवाक्य इति पद्धत्यामन्वितं स्यादिति निघातो न स्यादित्यर्थः सिद्धांतेन स

ल० द० बोधनस्यानुधातुविषयतयानुवादस्य विधेयसाकांक्षतया विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठतयात एवं संबोधनो
३ नार्थस्यान्वयो चिंत्येनतस्समानवाक्यस्थत्वमविकल्पमितिभावः त्वं ब्रूहीत्यत्र बोधस्तु अभिमुखीभवना
31 नुकूलव्यापारविषयदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वदभिन्नकर्त्तृकभाषणमिति तत्र हरिस्मरति
साहृ उक्तमिति संबोधनपदमिति नहोध्यमित्यर्थः विशेषणमिति स्वोद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयत्वसंबं
धेनेत्यर्थः व्रजामीत्यस्य जानीहीतिशेषः प्रवर्त्तनोद्देश्यस्य वनविषयक्रियोद्देश्यत्वात योहृदेश्यविधे
यभावस्य संसर्गमर्यादया लाभादेकवाक्यतयामेति तस्यानिघातइतितदर्थः सूत्रभाष्यरीत्येति समर्थमू
वादिसूत्रस्थभाष्यरीत्येत्यर्थः स्याद्देवेति आमेति तदेवदत्तपदस्येत्यर्थः तत्रसूत्रकृत्संमतिमाह तिङः
तिङ इति तिङन्तानामितिबहुवचनेन न प्रकृते ज्ञानातिपदाध्याहारः स्यादयतेऽन्यथातत्रनिघाताभावा
त्तत्पर्युदासार्थकातिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः यथाश्रुतसूत्रमनुहृत्याह वस्तुतस्त्विति
हे त्वाराजीयइति बहुस्यापितिङन्तेषु साकांक्षेष्वेकवाक्यता तिङन्तेभ्यो निघातस्यमतिषेधस्त्वप्राप्यर्थ।
वानितिवाक्यपदीयव्याख्यानावसरइतिशेषः तन्मतेपीति वार्तिककृन्मतेपीत्यर्थः इदं चलौकिके वा
वाक्यत्वमेवनिघातप्रयोजकमित्यभिप्रेत्यतत्त्वं त्वहर्षणाव्यक्तमिति पुनःपुनर्जन्मेति अतएवसकृत्व
वृत्तौ हिः यचनातिन पंचहतो धं क्रो शत्याहैः पंचाहिशतस्तन्नव्याख्यातोत्यतिपरास्तस्याएवहात्वसज्ञा। ३।

द्वितीयान्तकः सूत्रस्थारस्याश्च तद्द्योत्यार्थस्य क्रियायामन्वय इति भावः स्पष्टमिति वस्तुतस्तु उक्तरभाष्ये कारकं प
दसंस्करोति क्रियां निवर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वं क्रियाजनकत्वमेव अत एव ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्था
नं पृच्छतीत्यत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वं पुत्रेणान्वयादिति भाष्यादत एव कारकस्य क्रियायामेवान्वयः क्रिया
जनकमिति ज्ञाने कारकं क्रियेत्याकांक्षोदयादेवं च गतिकारकोपपदानामित्यत्र कारकपदस्यापादाना
दिपरत्वमस्वरसतः स्वरा छुते काके इति नञ्प्रमार्थे सोञीसत्तमीति वोध्यं अत्र हन्तादिति तत्र तत्सेव।
तिविहितस्य कृद्व्याप्यत्वयिन्नाम्नमध्यमम अनुयान्ते विधानादिति तत्र धातुपदस्य धात्वर्थपरत्वादिति भावः
अप्रसमस्तनञन्तं व्याचष्टे समासायोग्ये इति समासायोग्यता चात्यन्ताभावार्थकनञ एवेति सूचयितुं प्र
सज्यप्रतिषेधार्थकत्वेन नञ् विशेषितः अप्रसक्तनञ् इति तदर्थोऽत्यन्ताभाव इत्यर्थः क्रियायोगे क्रियान्
पितत्वे इत्यर्थः निषेध प्रतीतेरिति तथाच तत्प्रतीतिरेव तत्र मानमित्यर्थः तस्य घटपदाद्यर्थप्रतियोगि
काभाववोधकत्वे तु घटपदाद्यर्थप्रतियोगिकाभाववोधकत्वे तु घटपदाद्योत्तलकारसामानाधिक
रण्याभावान्मध्यमपुरुषाद्यनुपपत्तिर्घटपदार्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेन द्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चेत्सूत्रव
पितत्वं न त्वं पचसीत्याद्युक्तिः अत एवेति नञः क्रियाप्रतियोगिकाभाववोधकत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयो।
गा इति घटो न जायत इत्यादावकारक इत्यर्थः घटस्याविद्यमानत्वादुत्पादनाविद्यमानकर्तृकोत्पत्त्यनुकूल।
व्यापाराभाववाधात् तन्मते तु घटाभावे उत्पत्त्यनुकूलव्यापारकर्तृत्ववाधात्तादृशप्रयोगानुपपत्तिरि।

ल॰ द॰ ति भावः एवं चोक्तरीत्या नञः क्रियाप्रतियोगिकाभावबोधकत्वे सिद्धे चलेनाप्तीत्यत्रापि घटाप्तत्वाभावबो
३२ धप्रबोधि तो वत्स्यमाणो कार्य्यकारणाभावाद्धित्याह तथा च घट इति तदेवोपपादयति नहीति विशेषप्रति
32 वैलक्षण्यमित्यर्थः तन्त्रोक्तानुपपत्त्या नञः क्रियाभावबोधकत्वे त्वत्रापि तद्दोषो चेत्तमिति भावः ननु मू
तले न घट इत्यादौ यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र नञा कथं क्रियानिषेध इत्यत आह तथा चेति अध्याहार्य्येति
मिति अस्तिर्भवन्तीपर इति भाष्यप्रमाणादिति भावः स्तम्भवादिति नत्वेव च मीत्याद्युक्तप्रयोगानुरोधे
न स्वीकृतत्वादित्यर्थः ननु नत्वेव च मीत्यत्र नञो घटप्रतियोग्यभावबोधकत्वेऽपि त्वाख्यातार्थे कृत्याद्य
भावबोधकत्वमेव प्रत्यात्तत्र लक्ष्यसमुच्चयादिसामानाधिकरण्येन तथाव्युत्पत्ते एवं घटो न जायत इत्यस्या
पि विद्यमानतादशायां वर्त्तमानोत्पत्त्याश्रयत्वाभावस्याबाधादनुपपत्त्यभावेनोक्तकार्य्यकारणाभावस्य
वात्यनावश्यकत्वं तदनुरोधेनाध्याहारनियामको नेत्याह शेषमिति तादृशकार्य्यकारणभावानभ्युपग
मे भवन्मते नञर्थाभावान्वये नुगततनियामकालाभः प्रसज्यप्रतिषेधस्तु क्रियया सह यत्र नञित्यभि
युक्तोक्तिविरोध इति शेषपदार्थलाभमित्यर्थः वत्स्यत इति इत्यन्यत्र विस्तर इति ग्रन्थेन सूचयिष्यत इत्य
र्थः साधुत्वाख्यानलाभादिति तेन सूत्रेणाहि क्रियाज्ञापकक्रियाश्रयवाचकपदात्मसमीपे विधीयते
भावलक्षणमित्युपादानाज्ज्ञापकत्वेनोपसमर्प्यस्य क्रियान्वयस्यैव साधुत्वप्रतीतेरित्यर्थः आ
याति इति समग्र एवानुवर्त्तत इत्यर्थः तथा चानादरे गम्यमाने भावलक्षणक्रियाश्रयवचनात्मेतेन ३२

तदर्थान्तरस्यापिक्रियायोगएवसाधुत्वमत्यपउक्त्यर्थः ननु ज्ञानेक्रियान्वयाभावेपि शब्दानांस्व
रूपं तत्रानुगतमत आह तन्नस्वरूपमिति साधुत्वरूपमित्यर्थः वदतीति इतिवाचकत्वाविशेषेपि नियम
इत्यत्र साधुत्वनिर्वचनावसरइत्यर्थः तत्रसाधुत्वेनशब्दानामयथेष्टाहयिवोधोहयामितिव्याकरणा
भिव्यंग्यपुण्यजनकतावच्छेदकजातिरित्यभिधानादितिभावः ननु ज्ञानेक्रियान्वयेनैवसाधुत्वे
यदुक्तं तस्यक्रियात्मकफलान्वयेपि संभवात्तत्तावतापानार्थवनावाचकत्वसिद्धिर्भावेफलेपिक्रि
यापदप्रयोगात् रक्तोसूत्तामप्रापयप्रकाशयति अर्थभावइति सांकेतिकीति संकेताभिव्यंग्यारूढिरि
त्यर्थः तत्क्रियात्मकमाह प्रायः क्रियाशब्देनेति तथाचप्रयोगवाहुल्यस्वभावनायामेवरूढिर्नातत्रै
वक्रियापदस्यरूढिःसिद्ध्यतीतिभावः यौगिकइति क्रियतेनिष्पाद्यतइतियोगेनैवतदर्थप्रतीतेरि
त्यर्थः तत्ररूढ्यभावेप्रयोजकमाह क्वाचित्कइति अनपेक्षेतिप्रकृतिप्रत्ययार्थानुसंधाननिरपे
क्षप्रवृत्तिकत्वेनेत्यर्थः रूढेचवलवत्त्वेहेतुः आनपेक्षेतिसंज्ञापाहस्फोटकयोज्ञानवलवत्त्वादेवेत्यर्थः
रथंतरं तन्नामकंसामरथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्यत्ररथंतरयोनेः परतोहृतद्योनेः पठितत्वात्पूर्वीव
धिकोत्तरत्वस्यतत्रापिसत्वात्तत्रगौणमुतोत्तराग्राहसंकेतितत्वात्रेणवावामन्यत्तउत्याः देपठितत्वात्
त्रेतिसंशयेः विशेषाडभयत्रेतिसर्वप्रत्युत्तराग्रणउत्तराशब्दस्यसंज्ञारूपेणप्रसिद्धेर्हद्योनौतत्प

ल॰ द॰ ३३ 33

गिकीसम्बन्धेयत्तप्रकृतिकत्वेनप्राबल्यात्तुत्तरग्रन्थपठितासङ्ख्येवदर्शनसंयोगयमिति नवमाध्यायेनिर्णीतमित्य
र्थः तदुक्तंत्राप्यनेयत्तप्रकृतिकत्वेनप्राबल्यात्क्रियापदेनभावनैवपरामृश्यत इतिभावः ननुभावनायांक्रियापद
स्यसांकेतिकीशक्तिः फलेत्तयौगिकस्तत्रचोक्तइत्यचैवनहिइतरमानेपेताक्लृप्त्यायावतारःप्रवृत्तेस्यात्था
यपाठस्यतुयौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरतआह किंचेति तथाभूतानीति विशेषणानीत्यर्थः कर्त्राख्यात
स्यतेनप्याद्यत्वाहिति भावः गुणानामिति विशेषणानांपरार्थत्वाद्विशेष्योपकारकत्वादतएवसमन्वा
न॰ न्नमाधर्मेत्वात्वरस्यरतेषामसंबंधइतिन्यायार्थः योयदुपकारकःसततमाकांक्षइतिनियमोस्यमूलेत
याचविशेष्यभावनोपकारकत्वाद्यथापरत्वस्यभावनायामन्वयस्तथातत्वादेवकारकाणामपिसाहित्यात्प
रपावात्तस्यामेवान्वयोनतुफलेनिराकांक्षत्वादितिभावः लौकिकमपिन्यायंगृह्णतोपयोगि
नम्नुपपन्नस्याति नहिमिलककरति मीमांसकाग्रापीति उक्तन्यायेनकारकबोधंप्रतितिङर्थभावनायस्थितेर्हे
तुत्वस्यैतेरपिस्वीकारादित्यर्थः कारकादीत्यादिनात्तडाद्यर्थकालपरिग्रहः गुणभूतेतितत्राख्या
र्थकर्तरिविशेषणीभूतेत्यर्थः धात्वर्थभावनाप्रकारकबोधेक्लृप्तजन्यतोपस्थितेहेतुत्वस्यापूर्वमपव
र्णनादितिभावः विशेषणभूतेत्यनेनप्रवेवोक्तन्यायस्यतत्रानवसरः सूच्यतेतस्यामेवेतिनाहृपणामेवत
स्यामित्यर्थः प्रपवित्तमितिपक्षांशेतत्तकारकाणामन्वयः मीमांसकमतेपितत्रातदन्वयस्याभावात ३३

न्नत्वात् अन्यथाकारकान्वितस्यैव स्वकारकत्वाभेवेनयागरूपफलस्वकारकतयाक्रियायामनन्वयापत्ते
रितिहितग्रोक्तं तत्रैवमन्तोनरमाहवेकेचिदिति अदर्शनादिति सर्वंहि वाक्यंक्रियायां परिसमाप्यत इति त्वा
येनात्राप्ति ज्ञानाति क्रियायां तेषामन्वयबोधनिराकांक्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः तथैवैतत् संहरइतिक्रि
यासाकांक्षत्ववाक्यस्यासाधुतापत्तिः अध्याहारेपिफलांशान्वयलाभे नैवोपपत्तौ धात्वोर्भावनावाचक
त्वात्लाभश्चेत्यहविशङ्कतेरित्यनेनसूच्यते ८ स्वयमप्युपपत्तिमिति उत्कासुकस्यक्रियान्वयेसाधकप्रमा
णोपन्यासस्वरूपाभावनान्वयेयुक्तिमङ्गानन्वयेबाधकोपन्यासरूपयातास्वयमाहेत्यर्थः स्वयमित्यु
त्वासाधकप्रमाणोपन्यासस्वरूपोपष्टुक्तौ नामाकरस्यत्वमेवेपयुक्तिस्तत्कारिकावतीकारीयेतिसूच्य
ते यदिपदेयोगिकारिकास्थपदद्वयद्प्रतिज्ञावाक्यबोधविशेषार्थकमित्याह पर्वतोवह्निमा
निति आदिपदाद्धितिनजाहित्विज्यत्राहि पदादित्यर्थः अन्वयबोधश्चेति महानसदृशः पर्वतोभूत
लहतित्वाभाववान्घटोभूतलहतिर्घटाभावइति वा बोधश्चेत्यर्थः तेनतत्यमित्युनशासनेन क्रियागत
साहश्यबोधनएववर्तेः कारकइत्यधिकरणाचेत्यनेनापिक्रियान्वयएवसमर्पणाप्य साधुत्वबोधनादुक्तं यदीति
चतुर्थ्येतिपुण्येभ्यः स्पृहयतीत्यत्रस्पृहेरीप्सितइति विहितचतुर्थ्याः स्पृहयत्यपानार्थएवस्वार्थान्वयबो
धकत्वं तरोपात्तेः धात्वर्थहेत्वातदर्थः अनुशासनविरोधादिति स्वसिद्धान्तस्पष्टज्ञापनमित्यर्थः अर्द्धजरतीय
मिति इदमर्द्धगृहादिनोक्तः क्वचिदनुशासनानुरोधः क्वचिदन्यर्द्धजरतीसदृशमित्यर्थः तथाचेत्

ल॰ र॰ सिद्धांतमच्युतिरूपबाधकस्याप्यवतोवह्निमान्भवितमर्हतीत्येवमतिज्ञाभ्युपगंतव्या मूलतेनवट
२४ इत्यादौत्वस्तीत्यर्थाहार्यमित्युक्तमेवेतिभावः १८ कृतपूर्वीत्यादौभावविहितक्तेनसिद्धावस्याभाव
34 उच्यतेतद्विशेषणंचधात्वर्थेक्रियान्यायेनमूलमवतारयति एवमित्यादिना कर्त्रीदाविन्यादिनाभाव
मेग्रहः इत्यादीनामित्यादिनाऽन्वयादेः सेवध्यतेइति कारकादिप्रकारकबोधेधातुजन्योपस्थितेर्हेतु।
तायाव्यवस्थापितत्वादितिभावः कृतपूर्वीकटमिति अत्रकर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्रभाष्यप्रामाण्या
त्कर्मणोर्विशेषणत्वेप्रागविवक्षितयोः कर्मकाकृज्जोभावेप्रत्ययेतदंतस्यैवसुप्सुपेतिसर्वेशाहूनसमासे
पूर्वीशेषूत्रेतीनिः यस्मात्कर्मणोर्विशेषणत्वेनविवक्षायोगइतिनकर्मणिकर्त्रादिपदयोरे
द्वितीयाद्युपपत्तिरित्यादितात्पर्यावबोधार्थं इत्यादिभिरितितदर्थं कर्त्रादिभिरित्यर्थः अत्रेदमवधे
यं पूर्वं कृतमनेनेतिविग्रहाद्यदिकृतपूर्वीत्यत्रकरोतेर्नपुंसकभावेक्तांतस्यार्थेविशेषणंधात्वर्थे
क्रियायांग्रामंगतइत्यादौग्रामादिकर्मणोकर्मविशेषणतायत्रधात्वर्थेगमनइवेत्यर्थेकर्तुर्विशे
षणतयान्वयाभ्युपगमेतेनपुंसकप्रत्ययेनभावमतिपादकान्नोकृतपूर्वीतीनोनित्यनपुंसकत्वा।
यतिजल्पितद्वैतादिवत्कटकर्तृः सुवप्रकृत्यर्थत्वेनतस्याद्वितीयादिप्रतियाद्यपिषायोदर्थान्वया
योग्यताद्विवचनाद्यनुपपत्तिश्चासिद्धक्रियायाः प्रकृत्यर्थत्वेनलिंगान्वयित्वेनचप्रख्यान्वययोग्यत्वे
नयत्रक्रियाकर्तरिद्वित्वादिकंबाधितंतत्राप्यक्रियायोनदबाधितेनतद्द्विवचनाद्यापतिस्तस्मा २६

तत्रधात्वर्थानुवादकत्वमभ्युपेत्य तदर्थकत्वेऽपि विज्ञेयः एवं च प्रधानीभूतप्रकृत्यर्थक्रियाप्रतिकर्तृविशेष्य
त्वात्कृतसर्वीकृत्वमित्याहो गुणीभूतक्रियेत्यादिभिरिति सारकारोक्तदृष्टान्तिकभावानुपपत्त्या तदुक्तं।
तत्पुत्र्यादिषु पुत्रियतीतिरिति मूले कृते तत्पुत्रीकत्वमित्याहैकत्र्यादिगणीभूतात्कतादिकर्मभिः सेवध्यानसूति
स्याख्यातुमशक्तित्वेन मत्वपुत्रे च तत्स्य धात्वर्थानुवादकत्वमभ्युपेयमन्यथा सर्वथावक्तप्रकृतिकप्रत्ययापत्ति
प्रधानीभूतक्रियान्वयेऽपि वक्तमनः साधुत्वस्याभ्याप्ताभेन मोक्तुं गतमेतेने सादिप्रयोगापामच्छेद
पतेरिति द्वष्टोत्तासिद्धिमाशंक्य ते वृत्तिमात्रवृत्ति वृत्तिसामान्यवृत्त्यर्थः वक्ष्यमाणत्वादिति समासेऽवत्तु।
भिन्नैवेत्यत्र समासपदस्य वृत्तिसान्यपरत्वेन व्याख्यास्यमानत्वादिति भावः कथमिति गतव्युत्पत्तिहेतु
तिव्याकृतत्वार्थं गमनकर्त्तैकदेशभावनायोग्यामासेव तु भिन्नैवेत्यत्र समासपदस्य वृत्तिसामान्यपरत्वे
नव्याख्यास्यमानत्वादिति भावः कथमिति गतत्वस्य हेतुतिव्याकृतत्वार्थं गमनकर्त्तैकदेशभावना
योग्यामादिकमन्वयासंभवात्तत्पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भावः नित्यसापेक्षत्वेऽपि गतस्य तु
तमित्यादौ गुरुत्वादेर्नियतान्यनिरूपणत्वेन तदुपस्थितौ नियमेन जायमानायां निरूपकाकांक्षायां नि
वृत्तये देवदत्तादेरन्वयवत्प्रकृते गमनरूपसाध्यं किंसाधनकमित्याकांक्षायाः कारकयोगमेतेरेपा
निवृत्ते स्वघोगाभावरूपको व्युमतिस्तु नित्यसापेक्षत्वातिप्रसक्तविषयामेवेधिपार्श्वे सापेक्षत्वे इति वाक्यप
दीयप्रमाणप्रापादिति भावः इत्याहिनामित्यादिपदग्रास्य सापेक्षयति एवं भोक्तुमिति तज्जर्थगुणाभूतापां

ल॰ट॰ यथा यदर्थे क्रियायां तु सन्ना यतोऽर्थो भोजनरूपभावात्व यदूत्यर्थः घञाञ्चैतस्य लेमक्ताति प्रत्यया भावाय

२५ पायये अस्तत्व स्तन्त्वस्तन्त्व स्वभावाच क्रियाभिधीयते साध्यत्वेन क्रियातवैतिति पूर्वोयत्र स्तरिवा

35 क्यातत्र प्रत्ययार्थत्वेन यत्रनर्थो भावस्य प्राधान्यम् मक्तात्यर्थे साध्यमात्रस्य भावं तत्र माहात्तु कारकसं

योगः साकांक्षत्वात् दुक्तधर्माक्रान्तक्रियापदत्वेतवत्तमुनर्इव एवलः संभवेपि कारकोगानत्वात्

दीनां मनभिधानेम वाश्रयणीयमन्यथाम् वेतोयय द्रसमासमासवारणायति ड. तार्थे क्रियावोधका

चदितार्थेकाति ड ग्रहणास्यावश्यकतया सामर्थ्याभावेनतस्य ज्ञापकत्वासंगजेरितिभावः ।१९। अ

तिप्रसंगमिति उक्तरीत्याहतो र्थापतिरूपमित्यर्थः क्रिययोः पूर्वकालइति पूर्वापरक्रिययोर्मध्ये

पूर्वकालवृत्ति क्रियार्थकाद्धातोरित्यर्थः तस्त्रात्र यश्न्यादिपदान्धादिसंग्रहः वोधीयमाना

इतिभाव इति शेषः द्विर्वचनमित्यादि प्रत्ताद्विः प्रयोगादि परिग्रहः तत्र तु इच नर्थगुणीभू

तक्रियामात्राय सचोदर्शनात इतिभावः अतिप्रसंगमिति पूर्वोक्तप्रयोगापतिरूपमित्यर्थः अ

नभिधानादिति तयोपि लैरप्रयोगादित्यर्थः मतान्तरमाह केचित्विति तथा एवेति पूर्वापरी

भूतावयवसमुदायरूपक्रियाया वाचेत्यर्थः एवकारेण द्रव्यगुणयोर्व्यवच्छेदः तयी मह्यदे

वोत्यतेः क्रियायास्त्वनेकस्यापि निष्ठत्न भेदाधात्वा च्यत्वोपगमे न तत्ज्ञानमिति पीनः पु

न्यंहेमवादिति भावः सामर्थ्यादिति अभ्यासति पदे सामर्थ्यं च क्रियातत्प्रकार्थकत्वमेव तथा २५

वेति अन्यथा हन्ति पदे स्यन्दन समासार्थो क्रियालाभे सिद्धे चेत्यर्थः नद्रिति अतिरिक्तमानं क्रियापदमित्यर्थः यद्य
विधानं तु यस्या व्याख्यानं स्यात् तन्नमस्येव न प्रापितज्ञानमागणे वस्यान्तात्पर्यविषयत्वान्नसूत्राजादि तस्यतात्पर्यवि
षयत्वे दृष्टोपाकाविल्य त्रेद्विवचनानायतिरेत एव द्विः प्रयोगाविति नेति सूत्र विधायके सूत्रे स्पष्टोपम
र्थ इति भावः युक्तत्वेति विवरणम्प्रति पादकमावप्रयोगेत्यर्थः ज्ञापकमिति नाद्दृशसूत्रकृत्प्रयोग
रूपतमित्यर्थः अत्र क्रियापदस्योक्तार्थपरत्वे धातुत्वर्थाभिकं नामादायद्धेयाकौ इत्यादावतिप्रसंग
मे गौन क्रियापदस्य सम्पत्तिपत्यर्थं तै वोचिनातत्रैव सूत्रभाष्ययोरनुगुणान उक्तप्रयोगाणामेवा
नभिधानमचितमित्याह चिराडरित्य नेन सूच्यते २ सिद्धान्त इति इन्द्रियाणां स्वविषयेभिन्याहिनाव
त्वमाणां बोधकत्वरूपा शक्तिरित्यर्थः आवश्यकत्वे उपपत्तिमाह बोधादिति शब्दसाधुत्वेति तदुक्तसाधु
त्वज्ञानविषया भैषाव्याकरणस्मृतिरिति तत्र साधुशब्दज्ञाने० अवच्छेदकतयेति नाद्दृशशब्दज्ञाननि
ष्ठशाब्दबोधजनकतायाः प्रकारितावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवादे यीति साधुत्वनपाह त्वम
साधोरपि बोधात् किंतु बोधकत्वमित्यत आह मामाणमते यीत्यर्थः असाधुतास्यादेवेति तथा च यमर्थबोधपि
तयः शाब्दः प्रमाणेन शिष्यति तद्र्थ बोधनेस्यैव साधुत्वेन प्रवृत्ते व्याप्यारत्वापवक्ति नार्थबोधमुद्दिश्यल
काराविधानात्तत्र तस्यासाधुतास्यादेवेति भावः नन्वस्य साधुतानस्याचास्माकं कादातिरेत आह याशेषवर्ण
गीति यावृत्तइत्युक्त्या न्यून वद्दन निषेधस्य तक्षप्रकारेण पाठात् कण्वपत्तेनेतरत्र तत्प्रयोगप्रत्यवायात्

ल॰ द॰ भावः सूचयते स्यादेवेति नक्रोधकत्वेनाख्यातस्य सूत्रकारस्येति भिरं ननु प्रिहत्वादिति भावः मीमांसकः शंकते न
२९ न्वितिः स्वन्मते इति पाणिनीयमते इत्यर्थः नास्ति ह्यादिति अन्वयंवत्वाभावादितिभावः वे हेतुमाह आख्यातेने
36 ति तथा चाख्यातस्य सुत्यावकत्वेवाधात्तस्य च प्राधान्यात्वेनेन प्राधान्यात् वन्नत्वनवद्वन्नस्येवत्रिषेधस्यापि कर्त्तृवि
शेषणस्य सुत्यापुरुषार्थतायाएवलाभादितिभावः प्रकरणादिति तन्निषेधस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे
पाठादित्यर्थः ननु श्रुतेः प्रकरणेन बाध्येनवक्तव्यत्वादिति तिरत आह तत्रैवेति प्रकरणे चेत्यर्थः श्रुतिवि
रोधइति निरपेक्षस्य स्वरूपश्रुतिविरुद्धत्वमस्यार्थः श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विरुद्धा
नामेकत्रोपनिपाते पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनिनादौर्बल्यस्य सिद्धत्वादिति भावः
समाधत्ते तिङर्थस्त्विति तथा चाख्यातस्य सुत्यावकत्वेरूपस्याप्यनेपि नभावनावत्तस्य प्राधान्येपि येन निषेध
स्य तद्विशेषणत्वेन पुरुषार्थतासंभावेत किं तु धात्वर्थभावनाविशेषणत्वमेव तत्र योग्यत्वेन तस्य च
विशेषणत्वेन निराकांक्षस्य श्रौतस्यापि कर्त्रन्वये नतु धर्मभावसंबंधासंभवान्नाचयुत्याप्रकरणबाधइत्यभि
प्रेत्याह स्वोगत्वेनेति स्वविशेषणत्वेनेत्यर्थः नन्वेवं पाणिनीयमते नकलंजं भक्षयेदित्यादावपुरुष
युक्ताकलंजभक्षणादिनिषेधस्यापि पुरुषार्थतानस्यादत आह अस्तवेति अनुपपत्तिरिति यद्यपि अ
त्र तवव्रतनिषेधस्य पुरुषधर्मत्वे यजमानमात्रस्य प्राधान्यात्प्रधानीभूतयजमानस्यैवान्नतवव्रतनप
रित्यागात्सिद्धत्वाति व्रतत्वर्थत्वे च कर्त्रनयेवत्वतयापत्नीप्रभृतर्त्विगादिसाधारण्येनतत्सिद्धिरित्यस्तिविशे २९

घटस्यापि स्तुतिप्रकरणाभ्यां कान्तसंबद्धपुरुषकर्तृकान्नत्ववदनाभाव इति बोधस्यैवोदय इत्याशयान्न दोष
इति बोध्यं ननु एवं कूटस्थमत आह जंजभ्यमानो न ब्रूयादिति मयि दत्तकान्त इति संचानुप्रयोगस्य
वाक्यानुरूपार्थं त्वत्प्रकरणयोः पाठात् कृतं गतमिति संदेहे प्रकरणस्य वाक्यापेक्षया दौर्बल्यात् वाक्यानुरूपा
र्थं त्वत्र सर्वपदानि श्रुत्यादीनामन्योन्यविरोध एव बाध्यबाधकभावोपपत्तये बलाबलचिंता न त्वत्रा
स्ति विरोधः जंजभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया नाद्गुरूपस्य कान्तावपि संबन्धानन्तस्कारश्च
वे न कान्तगतत्वसंपादनमिति सिद्धान्तितं तद्वत्स्तुतिप्रकरणाभ्यामत्र कान्तसंबन्धपुरुषधर्मत्वेनैवाचिंत
ति भावः वत्तर्थे पाठमवतारयति नन्विति ननु इति आख्यातादित्यर्थः तद्वैप इति भावनाबोधइत्य
र्थः भावनानिरूपित साधुत्वस्याख्याते ऽसत्वादिति भावः साधुत्वं न स्वरूपसत्तया बोधहेतुः किं
तु ज्ञातेन तस्य च भ्रमात्मकस्यास्ति संभवमित्याशयं वर्णयति असाधुत्वेपीति ननु साधुत्वज्ञा
ने विनापि शाब्दबोधोदयेन कथं तद्वत्त्वे तत्तासाधुत्वस्य शक्तिस्वरूपताया निराकरिष्यमाण
त्वाद्वेत्यत आह वस्तुत इति तद्व्यतिरेकनिर्णय इति असाधुत्वनिश्चय इत्यर्थः तन्निश्चये घटपद
शाब्दबोधदर्शनात् तथा चाख्याताद् साधुत्वनिश्चयदशायामपि भावनाबोधोपपत्तिरिति भावः २ इति
लघुवर्णनाख्या व्याख्यानार्थनिर्णयः लकारसामान्यार्थं निरूप्य न तिङ्मात्रार्थमतिवेधकताज्ञि
ज्ञासायामवश्यवक्तव्यतद्दोषोपार्थनिरूपणमवसरसंगतिं सूचयन्नाह प्रत्येकमिति दर्शयति

ल॰द॰ ३० 37

दशाल्लडित्यादयष्ठितः षठ्ठ लडादयोऽभिन्नप्रचारः तत्र प्रथमनिर्दिष्टलडर्थं निरूपयति प्रारब्धेति वि
नष्टाद्यावयवप्रागभावकत्वे सत्यनत्यन्तध्वंसोत्पादावयवकत्वम् तत्क्रियायां वर्तमानत्वमित्यर्थः भा
विभूतक्रिययोरतिप्रसङ्गाभङ्गाय क्रमेणादलद्वयोपादानं लट्लेल ह्यां ग्राह्येति पचतीति अधिश्र
यणादीति साध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयपूर्वापरीभूतावयवसमुदायभावनात्वस्य व्यवस्थापितत्वा
दिति भावः यद्यपि भावकालकारकसंख्याप्रत्यारोपाख्यातस्येति निरुक्तमाख्यातकालनिष्ठव
र्तमानत्वमेव वक्तुमुचितं तथापि वर्तमानोऽत्यापार इति प्रतीत्या क्रियामपि माला ह्य वर्तमानत्वावगा
हनेन तत्क्रतमेव तन्निरूपितमित्यदोषः ज्ञानात्याद्यर्थव्यापारेऽतु कालस्य निर्विषयमादायत दुप
पत्तिरिति बोध्यं भूतभविष्यद्भिन्नत्वे वेतिवाकारेणाध्यायोऽर्थलता णापेत्या स्पागरूपत्वाद्भूतभ
विष्यत्वस्य वर्तमानत्वस्य वर्तमानत्वग्रहे ग्रहेण भविष्यत्वग्रहो भविष्यत्वग्रहे च तद्धत्वाद्भे
मिन्नत्वरूपवर्तमानत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रयात् एवंभूतत्वमादाय यात्योन्याश्रयो इष्टव्यः ननु
यत्रात्मादिति प्राप्त्यते वाधात्वर्थसत्त्वे नित्येतानिन्नत्वलद्गण स्याव्याप्त्यात्मास्तीत्यादिप्रयो
गस्यानुपपत्तिरत आह आत्मास्तीति अनित्यत्वादिति पूर्वापरीभूतावयवत्वादित्यर्थः तद्धिशिष्ट
स्येति नाटशानित्यत्वविशिष्टक्रियास्वरूपस्येत्यर्थः आरोपितेति आरोपत्यर्थः वस्तुतस्तत्क्रिया ३२
यामकरोऽकालगतमेव तत्र नाटशकालस्य च सर्वत्र धात्वर्थव्यापारेऽपकरूपे त्णात्वयामुपगा

मभूवितत्र निर्दयोत्स्व्यतं तत्र भाष्यसंमतिमाह उक्तं हीति तिष्ठतेरिति धात्वर्थस्थित्यादिव्यापारस्ये
त्यर्थः अधिकारश्चायमिति कालिकसंबंधेनेति शेषः तथा तत्र वर्तमानत्वस्याधेयता संबंधेन तद्विशिष्ट
क्रियायामारोपात्तस्यास्तीति प्रयोगोपपत्तिरिति तद्भावः परितो मियत इति सर्वपश्चात्पर्यव्यापारसा
मान्यतद्देपत्वयान्येनवर्तमानत्वादिनान्यव्यापाराद्युपहतेभवत्यात्माश्रयकस्थित्यादिव्यापारस्वनत
तीव्यावृत्तेभविजम्हर्ति तद्देनार्वतमानत्वादेरभावादेवेवात्मास्तीतिप्रयोगानुपपत्तिरिति कारिकायाः
वोद्धोर्थः समाधत्ते पर्वतादीति आदिनात्मादिपरिग्रहः नस्यादिति विशेषातिरिक्तपदार्थस्य
तो व्यावृत्तत्वात्सेभवात्मादिस्थितिरूपिताजादिक्रियात्मककालस्यरूपेणवर्तमानत्वादिनाधर्मे
न क्रियान्तराद्युपहताभवतीति नतदनुपपत्तिरित्यर्थः तमस्यासीदिति तमसोज्ञानस्यास्थितेः स
दातन्त्वेपिप्रयोग एवं कालिकरान्नादिक्रियागतभूतत्वमारोप्योक्तप्रयोगउपपाद्यः एवंभवि
ष्यामीत्यादयोपितेक्रियागतभविष्यत्वारोपात्तेत्यर्थः लटादिवुपदद्वयस्याविशेषेणाकरा
रूढतांस्तवयत्नादेशोनकलापद्वेसमर्थयन्ते तद्व्यादिनाक्रियासामान्यमिति कालसामान्यवृ
तिक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशिष्टेतत्तत्कालविशिष्टव्यापारइत्यर्थः लडादेरित्यादिनालिङ्गादिः
संगृह्यते उपयोगादितितथाचतत्तत्तद्विधिवैयर्थ्यमितिभावः द्वितीयेसमर्थयन्ते अन्वयेत्यादि।

ल॰ द॰ नानचतत्तद्विधिभिः कर्त्रीश्वर्येबाधः शान्तत्वावच्छेदकभेदान सतिलः कर्मणीति सूत्र स्थल आदिविधायकै
३८ र्बाधेत स्थानिरवकाशत्वायत्त्वान थकामतिहतानामिति न्यायेन बलवत्वस्य निराबाधत्वादिति भावः अन्यथे
38 तितयोः शङ्काग्राहकत्वइत्यर्थः विलोपापत्तिरिति सर्वमप्रकृत्यैव मत्वपार्थ्यत्वाभिमतत्वो घोपपत्तेरिति
भावः अनद्यतने भूतभ्रंति सर्वसूत्राभ्यांतलपदानवृत्तिमितिभावः नलिङ्प्रयोगइति उक्तार्थस्यबाधा
दितिभावः ननु परोक्षत्वमिन्द्रियजन्यज्ञानाविषयत्वं यदि तदा पत्रायं देव दत्तोः यातीदितिक्रियो
प्रउपनीतभानात्मकं देवदत्तोश लौकिकंमत्यक्षंतत्रायं पपाचेति प्रयोगानुपपत्तिस्तत्क्रियायांप्रत्य
क्षाविषयत्वरूपपरोक्षत्वबाधादत आह परोक्षत्वं चेति लौकिकेति वक्तृसाक्षात्कारीयलौकिकाविष
यत्वाभावः वत्वमित्यर्थः तेननोक्तस्य लेलिङ्प्रयोगानुपपत्तिरितिभावः अन्येतावरहस्येति परोक्ष
प्रमाणान्तरापेक्षायात्वं तेनमन्य तत्प्रमाणान्तरप्रमाविषयीकृतापरहस्यान परहस्याः परहस्यातन्मात्र
तपदे नसमासः अन्यतत्प्रमाणान्तरंयमपि नविषयीकृतेति यावत् समाधत्ते पिण्डीभूतायाइति तथाच
पक्षवयवानां साक्षात्कारविषयत्वात् द्रावयवेकतया विशेषणाचारितार्थ्यमिति भावः अवयवशः साक्षा
त्काराभ्युपगमे भाष्यसंमतप्रयोगानुपपत्तिं प्रमाणयत्यन्यथेति ननूक्तभाष्यप्रमाणमात्रक्रियायाउक्तवत्तद
वयवानामप्यतीन्द्रियत्वमेवतेषामपि प्रमूहात्मनैव धानुवाच्यत्वात पचमहेसोवधावतीत्यादौ तदृशि ३८

ज्ञोनसामान्यार्थोधात्वर्तिर्वैतत्देशांसंयोगानुकूलफलपरइति ततस्यकर्मत्वानुपपत्तिरतोसतांतस्मा
द्व्यापाराविषयतामिति एवंचानीतानयतनव्यापाराविषयपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्ताद्धातोर्लिडिति
सूत्रार्थः व्यापाराविषयत्वविशेषणस्यव्यावर्त्यंदर्शयन्त्युदयंपपाचेति वदंतीत्यस्यभाष्यानुग्रहक
युक्तियस्त्वश्रुतिशेषः विप्लस्तत्तदर्पणोवलोकनीयः व्यासंगादिनेति अस्यमनोःसन्निधानादि
तिशेषःमनोर्हिकिलविललापेत्यादेयथानहृदिस्यर्थः लिडसंभवादितिवस्तुतस्तविवक्षायाम्
वप्रयोगनियामकत्वस्यस्वयंवक्ष्यमाणतयातद्विवक्षायांताहृशप्रयोगः सूपपादइत्यन्यत्रप्रपंचि
तमस्यं पदस्याव्यवहितभाविदिन नइह यथाताहृक्कालस्यलडपर्यन्वेनेकदिनोत्तरितभाविकाल
कव्यापारबोधनेलटःसाधुत्वापत्तिरतः परश्वदपव्यावच्छेदानद्यतनत्वइति तथाचमूलेश्वः पदमनद्य
तःनत्वेनानद्यतनकालमात्रपरमितिभाव अतीतानामव्यवहितरात्रिविषयप्राह्नेयेनागामिरात्रिपूर्वार्द्धो
यतदिवसात्मकःकालोद्यतनस्तद्भिन्नकालइत्यर्थः ह्वःहीभूतार्थस्यत्रापिह्यःपदंव्यावर्त्तयंअस्त्रे
दमवधेयंअनद्यतनभूते यदाभूतत्वमात्रविवक्षातदालुङ-वत्यस्मात्तत्रमूले यद्येनसंवंधेनतनद्य
नत्वप्रतीतिरितिरक्षोपाद्वीहितिलङः साधुत्वोपपत्तिरेवंरक्षोयद्व्यमाणेदेवतावश्ततीत्यत्रल्लडो
पिसेति भविष्यत्सामान्यइतितन्नहिविशेषविवक्षायालुडादिनावाधादितिभावः ननुभविष्यत्व

ल॰ ट॰ २९ 39

स्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयवृत्तित्वरूपत्वे घटनाशस्य विद्यमानतादशायामपि घटो नंक्ष्यती
ति प्रयोगापत्तिरत आह तत्वं चेति तथा च घटनाशस्य तादृशासमयवृत्तित्वेपि न स्प्रयोगापत्तिर्वनाभा
वात्तदापत्तिरिति भावः वस्तुतस्तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव भविष्यत्वं वैयाकरणानये उक्त
नाशसामग्रीरूपनीते व्यापारे नाशविद्यमानतादशायां यथाश्रुतभविष्यत्वस्य बाधादेवाक्तप्रयोगा
पत्त्यसंभवात् आत्माश्रयचकसत्त्वादो यथाश्रुतभविष्यत्वबाधात्तदुपपत्तये समयवृत्तित्वस्य तत्सामु
पगमेप्युत्पत्तिविप्रतिपत्तेरविंत्यएव नैयायिकमतसमर्थनाय वैयाकरणानामुत्पत्तिनिवेशस्तैत्त्वप्य
नुचितप्रायेवेतिबोध्यं विधाविशिष्टावित्ति लोड्यंतशब्दप्रयोक्तृनिष्ठान्तरेच्छाह्महि तद्विषयकेच्छाशीः
भवतनभूतलाहृशशब्दप्रयोक्त्रिच्छाविषयत्वं तस्य वधिशिवप्रसादकसम्यक्कं मवनामिति वाक्यार्थबोधः
तत्त्रिर्णये नैवेति वर्त्तमानात्लिङ्प्रत्येनिर्णयेनैवेत्यर्थः अस्य पुत्र इति वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्य
नद्यतनकालवृत्तिरेतत्संबंधिपुत्रकर्तृकोत्पत्त्यनुकूलोव्यापार इति बोधः ननु ह्याह्निधादीनामिति
ङर्थत्वमतीतेः कथं प्रेरणादेर्लिङर्थत्वमत आह विधिः प्रेरणमिति तथा च विधिप्रेरणय
हयोः पर्यायतान्नप्रेरणया लिङर्थतानुपपत्तिरिति भावः सा च प्रेरणानतिज्ञादिवृत्तितप्रयो
गरूपा किंन्तु वक्ष्यमाणार्थरूपेत्याह भृत्यादेरिति आयमाशयः यद्विषयकत्वेन ज्ञातस्य प्रवृत्ति २९

जनकत्वे सैव प्रवर्तनानन्ते चेष्टमानं न त्वं सैव ननु लिङादिप्रतिपादितं प्राह्वस्य तद्विषयकज्ञानस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तौ व्य
भिचरितत्वात् तथा हि वकृप्तायां प्रवृत्तौ सोदेश्यकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयत्वरूपप्रेरणामिति व्यव
ह्रियते । न्याहृक तु निमन्त्रणादिषु प्रैषैः तथा च स्वाभिलषितोपायापायज्ञानात् प्रवृत्तानां यत्र प्रयोज्यस्यो
पायविषयकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति तत्र वैदिकमुदाहरणं स्वर्गका।
मो यजेत स्वर्गकामाभिन्नकर्तृको यागो भागो वा नास्वर्गो देष्टसाधनमिति बोधः अत्याम त्या भावना
या स्वर्गकामेष्टसाधनत्वेवगतेतादृश ज्ञाहमित्यमिसंधानाद्यागादौ नियोज्यस्य प्रवृत्तिर्निर्वह
ति लौकिकं तु त्वमिकामः पचेत्यादि बोधः स्वयमूह्यः निमन्त्रणाद्यपि स्वमतपरतया व्याचष्टे
नियोगकरणमिति विधेनिमन्त्रयत इत्यतो विधिनिष्ठप्रवृत्तिजनकभावनावोधनप्रकृते नियो
यद्वार्थः प्रवृत्तिमनुकरणं तदनुकूलो व्यापार इत्यर्थः आवश्यक इति श्राद्धभोजनादावित्यर्थः
प्रेरणेति प्रवर्तनेत्यर्थः अस्यैषहिश्राद्धेरित्यादि तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनुकूलव्यापार इत्याव
र पदमिह भुंजीतेति कामचारानुज्ञेति स्वेच्छया प्रवृत्तस्येतरप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन स्वेप्सितविषयक
प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथेहासीत आरब्धं कुरुष्वमित्यादि सत्कारस्य वा इति अधीयप
नादिव्यापारविषयकसम्माननपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः यथा मामाणवकमध्या

न्द:
८०
40

पेष्टेतित्विष्टानुकूलत्वं चोक्तं व्यापारे सुप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वमेवबोध्यं एतच्च तद्रूपेणेति उक्तत्वाद्रूपविध्यादि-
वत्सृष्टयेत्यर्थः लाघवादिति तत्सम्भूयतावच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः पूर्वोक्तस्थलेषु विध्यादीनां
बाधस्यासिद्धत्वेपि तत्तद्रूपाणां लिङादिशक्यतावच्छेदकत्वे गौरवाल्लाघवतावत्साधारणप्रवर्तनात्वेनैव
तद्बोधउचितइतिभावः तत्रसंमतिमाह उक्तं चेति तत्रैवेति तद्धर्मीवाक्येत्यप्युक्तेत्यर्थः किंभूतस्येति तत्तद्रूपवि
शेषस्येत्यर्थः नतद्रूपेणाबोधानङ्गीकारादितिभावः तर्हि विशेषरूपेण सूत्रेतदुपादानं किमितिकृतमत
आह न्यायेतिन्यायः शास्त्रं तद्यास्यादनार्थं तत्तदुपाय इत्यर्थः प्रवर्तनात्वं विध्यादिषु वर्तत इति बोध
नार्थमितियावत् ननुप्रकरणादिनातत्रैव शक्तिग्रहोपि भविष्यतीत्यतआह प्रपंचार्थमिति प्रवर्तनाग्रह-
तिकारणानि भिन्नान्यत्वात्याग्रहणे एर्पतायु विनिश्चितप्रवर्तनाशब्दानां सत्यनुकूलव्यापारलाभः स्यभिप्रे
ताद् प्रवर्तनात्वं चेति विषयतावच्छेदकत्वमिति ज्ञानेति इष्टप्रवृत्तिजनकतायां प्रकारितयावच्छेदकत्व
मित्यर्थः तच्चेति तिरस्कावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणापराभि
मतसमतिसाध्यत्वादिव्यवच्छेदः तत्रेष्टत्वं च समभिव्याहृतपदोपस्थितकामनाविषयत्वं तच्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गादिष्वस्त्येव तेनैवचस्वर्गादीनामनुगमः यदि चेष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्नति ८०
रूपेतसाधनताज्ञानस्य लोके प्रवर्तकत्वदर्शनात्तेन रूपेण स्वर्गादिज्ञानं विना विधियाक्यान्वयं प्रव-

नैकज्ञाननिवेशादिति विभाव्यते न देहनाशावच्छेदकत्वेन फलत्वेन स्वर्गत्वादीननुगमय्य तदवच्छिन्नसाधनताने
न स्वर्गादिसाधनत्वेन शक्त्यङ्गीकारात्तेनैतन्नस्य वनैकज्ञानानुपपत्ति नच स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनतायां तद्ग्रहे
पि बाधेन न मानान्तरादिना बोधयितुं शक्यत्वाज्जपयज्ञस्य स्वर्गादिव्याहृतत्वे ज्ञातस्य च यागानुपस्थित्या
ला॰ ५ तदवच्छिन्नत्वेनैतेषां शक्तिग्रहासम्भवादिति वाच्यं स्वर्गत्वापेक्षयापि लघुविशिष्टशक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे
दस्वर्गसाधनत्वमेव प्रथमतो बाध्यते पापबाधायानन्तरकालावृत्तित्वं स्वर्ग इति तेनोक्तदोषः तस्मात्
त्पापासिद्धत्वेन तु विधेः प्रवृत्तिनान्तरीयकत्वावधारणं तूत्तरकालग्राह्यं एवं च नित्यश्राद्धसन्ध्यादावर्थवा
दिकफलकस्य नावैयसाधनत्वस्पष्टयाऽहरहः श्राद्धमहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ विध्यर्थत्वबा
धश्रुत्या चान्यत्र पर्यवसितेन्त्वर्थे व्यापारगतेष्टसाधनत्वस्याख्यातेनाभिधानेपि ज्योतिष्टोमेन नामकल्प्याग
न्नुपफलगतस्य तस्याऽनभिधानान्नस्यागेष्टमानाधिकरणज्योतिष्टोमादिपदत्वीयानुपपत्तिः नच
त्वे जंभत्वये हिंस्याहोकलंजभक्षणकर्मकव्यापाराभावः वर्णितेनेन स्वप्रतियोगिनिकृमेष्टाधिका
निष्टसाधनत्वात्ते याननिषेधविधावर्तकत्वोपपत्तिरिति भावः नैमित्तिकाम्यकन्त्यसाध्यप्रवृत्तिवारणाय
कृतिसाध्यताज्ञानमेवं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेनष्टकारणयवलवदनिष्टासाधनत्वज्ञाने च प्रवृ
त्तौ कारणमिति प्रवर्त्तकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वान्नयोरपि विध्यर्थत्वमानेतितस्मतेऽकेमेण
दृष्टयेत्वमाशंकते यद्यपीति एतेन महत्वनेकूलज्ञानविषयितावच्छेदकत्वं तत्र हेतुमाह तत्त्वा

ल० द०
५।

नस्येति हान्यसाध्येपि न ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः इष्टत्वमिति नपायितिलोकादेवेति पापोम
न्हेति साध्यो मन्त्रतिव्यतिरेकमयुक्तव्यतिरेकमयुक्तव्यतिरेकमत्पाद्योगिज्ञा न्मन्हेति साध्ययाव
वदित्याद्यनुमानादित्यर्थः नन्हेति माध्यानेशक्यमिति श्रुतनन्वलभ्यो शाहार्थे इतिन्यायादितिभा
वः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमनुप्रवर्तकज्ञानविषयत्वान्नत्वेष्टसाधनत्वमेवेत्याह बलवदिति न
हेतुरिति नप्रवर्त्तकमित्यर्थः नत्वत्वे हेतुमाह द्वेषाभावेनेति मधुविषसंपृक्तान्नभोजने
द्विष्टसाधनताज्ञानजन्यद्वेषविषये प्रवृत्त्यापत्तिः धारणाय न द्विष्टपकप्रवृत्तिन द्विष्टपकद्वेषाभा
वस्य प्रतिबन्धकाभावविधयावश्यं हेतुत्वे नियमात् सर्वप्रवर्तनाकस्य हेतुत्वे वाच्ये तो न बलवदनिष्टा
जनकत्वज्ञानस्य न तत्त्वे नान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकसहचारयोः कारणताग्रा
हकयोः प्रविशेषादितिनामना विरहाद्भयोरेव हेतुतास्त्वित्यत आह आस्तिकेति परलोकानभ्यु
पगन्तनरकसाधनताज्ञानात्मेभवात्परलोकस्वीकर्त्रपेक्षकमास्तिकेन्युक्तं नत्वनरकसाधनताज्ञा
नान्तरद्वेषावश्यंभावाद्दाहकात्मकसतीति नत्वे सोलुर्व्वरागकत्वे रोग चोलर्द्वत्वं जातिविशेषावि
षयिना विशेषावाप्रवृत्तिरित्यसाग साग मनं इत्यादि द्वेषाभावदशायामिति द्वेषसामग्रीविक
ल्पदर्शिते नत्त्वविषयत्वयाद्वेषमन्युत्वे हेतुकासामग्रीविरहाविशिष्टद्विष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु
तया तादृशसामग्र्याः स्थाने चेत्प्रतिबन्धकतया वाच्यत्वे व्यभिचारात्त्वेतित्प्राव्यतिरेकेव्यभि ८१

चाराद्व्रतस्य प्रवृत्तिकारणत्वेनेति भावः उपसंहरति तस्मादिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृति
साध्यत्व बलवदनिष्टाननुबन्धित्वयोर्व्यवच्छेदः अत एव लौकिकवाक्यमात्रेणैवावगमाद् व्रतस्य प्रवृत्ति
कज्ञानाविषयत्वाद्व्रतत्वमिति भावः प्रवर्त्तनेति विध्यर्थ इत्यनुषङ्गः इष्टाभ्युपायत्वादिति इ
ष्टसाधनत्वादित्यर्थः कृतिसाध्यत्वादेः क्रियासम्बन्धादिरूपसम्बन्धसंप्रवर्त्तकेन ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनकता
याविषयितयावच्छेदकेनानन्वयसंयजेतेत्यादौ लिङादिशक्येनेत्यर्थः किन्त्विष्टसाधनत्व
मेतद्यतिभावः चोदितो यतः प्रवृत्तिहेतुर्न प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकं धर्ममेव प्रवर्त्तनात्वेन कथयन्तीत्यर्थः
ननु गुरवः एवमेव विध्यर्थो न प्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनत्वे निष्कृते प्रधानावगमादिप्रवृत्तिरूपप्रयत्न इतिवद्
देति महात्मनो शाब्दीभावनाविध्यर्थः तथाचार्थीभावनासमीतत्वादन्तःक्रमाभावात् इत्याहुः अत आह यो
ग्यत्वामाभिप्रयो विध्यर्थस्ते न च स्वविषयकेष्टसाधनत्वानुमानान्नियोज्यस्य प्रवृत्तिनिर्वाहः नवीनाः शा
नलिङादिशब्दप्रयोगरूपा प्रेरणा वक्तृनिष्ठेत्यर्थः प्रेरणात्वेन तस्याः सविषयत्वमपि तयाबद्धविषये यागा
दाविष्टसाधनत्वानुमानात् प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याहुः मन्ने नितन्तद्यमिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनेत्यत आह
प्रपञ्चितं चैतदिति एतत् इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वावधारणमन्येषां विध्यर्थत्वनिराकरणं चेत्यर्थः
प्रपञ्चितं विस्तरेण प्रतिपादितमित्यर्थः ग्रन्थकृद्भिरिति यानुनात्रेह मितिभावः हर्षेणापि स्मृतो
पमर्यां जिज्ञासुनाननतोद्यव्यवधर्येति आदिनेति प्रेरणादौ चेत्यत्रोपात्तेनादिपदेनेत्यर्थः उदा

ल॰ द॰ ५२

हरणमास्योत्रामप्रणयावृगरे दिति परकर्त्तको प्राप्रोगो हृष्टपकोव्रधाचमसलक मिकानाहृशवधोयमज
न्यापगानवार्षिकीयात्तनेतिबोधेः हेतुहेतुमतोर्लिङितेननथान्वपर्योः कार्य्यकारणभावेलिङो विधानात
मवतेकत्वेननिवर्त्तकत्वेनवाविधिःमाम प्रमाणातस्यनिवृत्तिपरत्वग्रहेतस्मान्नावगरितव्यमितिविधिः कल्प्य
तइतिभावः भूतमात्रावृत्तिभूतेमात्रपदेकृतकार्यकमित्यभिप्रेत्यव्याचष्टे भूतसामान्यइतितेनविशेष
विवक्षायांलङादीनामवसरोधन्यते भूतेलङितीतिभूतइत्यधिकृत्यलङितिसूत्रादित्यर्थः अत्रे
भूतइतिसूत्रेपदार्थः तत्रेति उक्तभूतत्वं चत्यर्थः क्रियायामितिधात्वर्थव्यापारइत्यर्थः तत्रैवकाला
न्वयस्यपदैवसमर्थितत्वादितिभावः नैयायिकानांभाववानान्वयिनिमत्वोल्वयवन्कालान्वयाभ्युपगमे
तचहस्याविद्यामानतादशायाचैत्रोभूदितिप्रयोगानुपपत्तिरिति पाहबोधाकारमहर्षीनामिपेण हू
चयतिविद्यमानेत्यादि फलेतत्रन्वयभवीकृतेर्गणनव्यानामतेष्वनः फलस्यविद्यमानतादशायांव्या
पारविनाशःपाचिरेवरतेनेत्यादिप्रयोगानुरोधेनोत्पत्तिवृद्धितेलत्तणाभ्युपेयेतिगोरवमितिभावः
नैयायिकानलाचवात्तुङादीनामत्पत्त्यचौदितेभूतत्वएवशक्तिरकमेकथानुनोव्यापारमात्रार्थक
त्वासनोत्पत्त्यायतिरिक्तव्यापारस्यततोननुभवात्तुंवसयत्रोत्पत्तिभूपोव्यापारोधात्वर्थस्तत्रनोताते
द्वैधाभानायतिनेपपत्त्यादिप्रस्थलेतत्पत्तिच्चहिततलसिद्धलक्षणेयवनिर्वाहइत्याहुः स्वत्रविषयवि
भागंस्वबोधायाह अपमर्षइति पर्यवसितोर्थइत्यर्थः द्विविधइति अनद्यतनेवर्त्तमानत्वासंभ ५२